

Archeologia o kulturze elitarnej wczesnośredniowiecznego Santoka. Wybrane zagadnienia

An archaeological outlook on the elite culture in early medieval Santok. Selected issues

MICHAŁ KARA

Polska Akademia Nauk, Instytut Archeologii i Etnologii – Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych,
ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, Polska,
m.kara@iaepan.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4541-5480

Pamięci dr Anny Niesiołowskiej-Wędzkiej (1929-2016)

Abstract. The aim of this study is to present the results of an analysis of selected archaeological sources from early medieval functional-stratigraphic units discovered at site No. 1 in Santok (Poland, Lubusz Region), within are No. 297 (trench II). The finds come from archaeological excavations carried out between 1958 and 1961 of a multi-stage market settlement from the late 8th and 9th centuries, transformed into a fortified settlement in the late 9th or early 10th century.

A comparative analysis of the individual sets of exclusive material culture has resulted in classifying the luxury objects discovered at Santok into several distinct macro groups of finds, differentiated in terms of chronology and cultural-spatial relationships. During the operation of the three oldest ‘open’ settlements in Santok (late 8th-2nd half of the 9th century), these relations were marked by contacts with the cultural population of the Feldberg-Bardy-Kędrzyno zone and with the artisanal and trading settlement at Menzlin (Germany, Mecklenburg NE).

From the late 9th century onwards, contacts with Wolin started to prevail in Santok’s network of trans-regional links, evident in the material culture of Santok settlement No. IV. In the 10th century, it was probably extended to include relations with Szczecin. From the late 9th century onwards, in the elite culture of the Santok people relatively few exclusive objects marked their presence, typical of the culture of the Tornow-Klenica settlements, especially from the area of the middle Oder basin and the neighbouring Obra basin.

On the other hand, finds from the relics of a younger castle stronghold in Santok – probably a Piast investment made after 970 on the remains of the so-called fortress No. 1 – document chronological and cultural similarities both with economically developed settlements in the Oder estuary region and with early Piast strongholds in central Wielkopolska (especially Poznań).

Keywords: Santok, early Middle Ages (8th-10th/11th century), elite culture, Baltic economic region, market/craft-trade settlements, strongholds, Piast domain.

Uwagi wstępne

Celem opracowania jest prezentacja wyników analizy wybranych (głównie ruchomych) źródeł archeologicznych z wczesnośredniowiecznych jednostek funkcjonalno-stratygraficznych odkrytych na stanowisku nr 1 w Santoku (woj. lubuskie)¹, w obrębie aru nr 297 (wnętrze nizinnego grodziska pierścieniowatego pierwotnie w rozwidleniu rzek Warty i Noteci, kryjące relikty starszego osiedla wielofazowego, przekształconego w gród pod koniec IX lub w 1. połowie X wieku) (ryc. 1; 2). Wspomniane źródła rozpatrzono pod kątem informacji o elitarnych przejawach w fazach I-VI badanego stanowiska kultury tzw. materialnej z wczesnego średniowiecza². Z rozważań wyłączono znaleziska pochodzące z najmłodszej, opatrzonej numerem VII fazy osadniczej stanowiska, stwierdzonej między innymi na arze 297, ze względu na brak homogennego charakteru zbioru znalezisk. Należy zaznaczyć, że relikty obwarowanego osiedla z fazy VII (grodu) ujawniły liczne ślady różnorodnych działań antropogenicznych, które począwszy od późnego średniowiecza, z różnym natężeniem niszczyły pozostałości tej warowni – ostatniej z zachowanych na stanowisku Santok 1 i wyróżnionych przez archeologów³.

W analizie uwzględniono wybraną ceramikę naczyńową oraz zabytki tzw. wydzielone, które odkryto metodą wykopaliskową w latach 1958-1961 w centralno-wschodniej części stanowiska, w szerokoprzestrzennym wykopie badawczym nr II eksplorowanym do poziomu skały macierzystej – tzw. calca (ryc. 3). O znaczeniu dla archeologii wczesnego średniowiecza znalezisk z wymienionego wykopu badawczego, istotnych nie tylko dla studiów nad ośrodkiem w Santoku, piszemy poniżej.

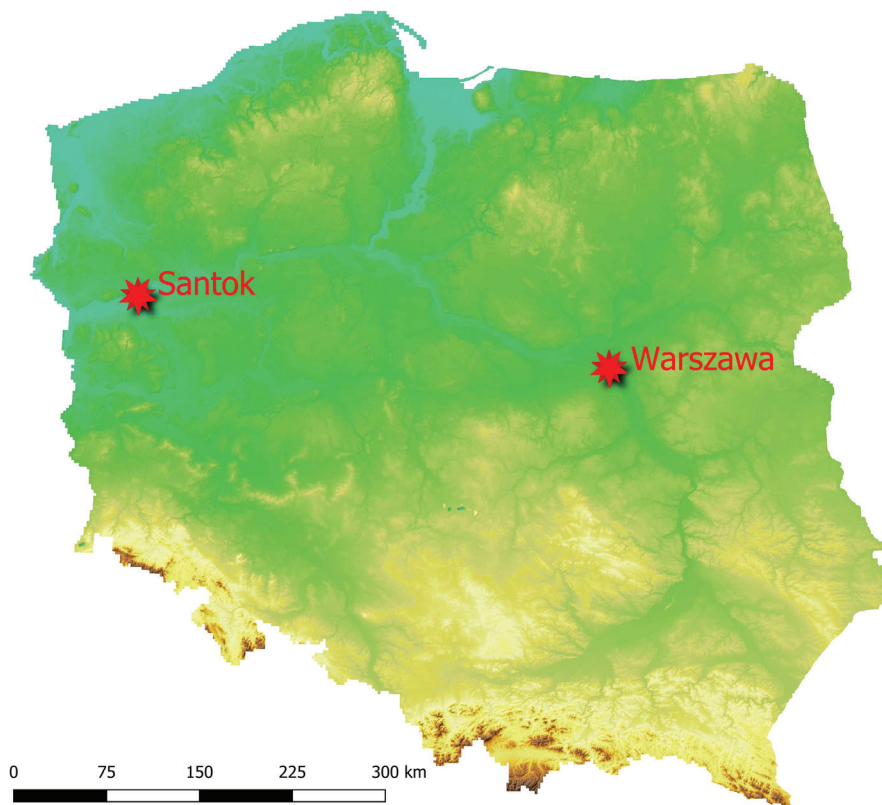
Analizę przeprowadzono w dwu etapach. W pierwszym zostały przeanalizowane zabytki tzw. wydzielone (577 egz.) odkryte w wykopie nr II w Santoku. Korzystano z autopsji (zbiory Instytutu Archeologii i Etnologii PAN), posiłkowano się też publikowanym wykazem znalezisk (Dymaczewska i Dymaczewski 1967) oraz zestawieniem zabytków przygotowanym w formie maszynopisu przez Kingę Zamelską-Monczak w ramach kierowanego przez nią grantu⁴. W drugim etapie

¹ Wyżej wymienione stanowisko ma nr 14 na arkuszu Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) 45-13, zgodnie z *Kartą Ewidencji Stanowisk Archeologicznych*.

² Fazy I-IV (tożsame z wyróżnionymi na stanowisku poziomami/horyzontami osadniczymi lub poziomami funkcjonalno-stratygraficznymi) wyznaczają nawarstwione na siebie relikty osad tzw. otwartych, natomiast fazy V-VII wyznaczają pozostałości co najmniej trzech nawarstwionych grodów tzw. pierścieniowatych (wklęsłych). Kwestie te rozwijamy szczegółowo w dalszej części artykułu. O kulturze materialnej w ujęciu nowszych koncepcji archeologicznych zob. Kucypera i Wadył 2012.

³ Najnowsze podsumowanie wyników badań stanowiska zob. Zamelska-Monczak (red.) 2019; odnośnie do znalezisk z lat 1958-1961 por. też Dymaczewska i Dymaczewski 1967; Dymaczewski 1975; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 18-25 oraz tabele 1-4.

⁴ Projekt badawczy Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 11H 11 018480) pt. „*Regni custodiam et clavem – Santok i clavis regni Poloniae – Miłicz jako przykład dwóch grodów granicznych*. Przygotowanie bazy źródłowej do przeprowadzenia archeologiczno-historycznego studium po-

Ryc. 1. Santok, pow. gorzowski. Lokalizacja miejscowości na tle fizycznogeograficznej mapy Polski (źródło internetowe: geoportal.gov.pl). Oprac. komp. Jagoda Mizerka

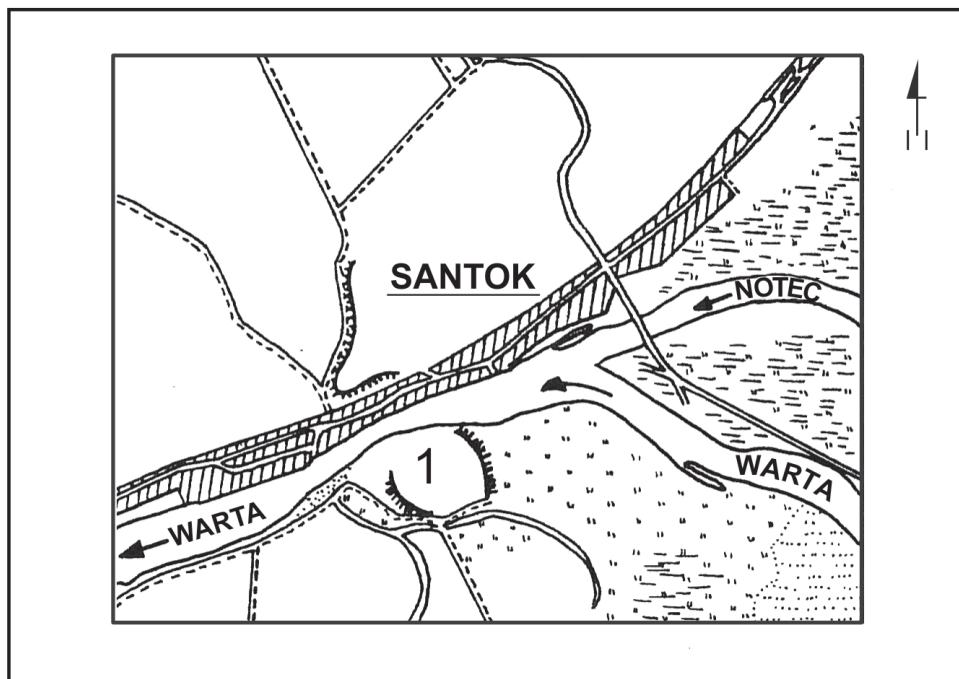
równawczego”, przyznany w wyniku konkursu przez MNiSW RP. Projekt był realizowany w latach 2011-2016 w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN pod naukowym kierunkiem prof. dr hab. Zofii Kurnatowskiej, a od 1.10.2013 roku pod kierunkiem dr Kingi Zamelskiej-Monczak. Niniejszy artykuł jest zmodyfikowaną, uaktualnioną i rozszerzoną wersją tekstu M. Kara, *Kultura elitarna mieszkańców grodu w Santoku we wczesnym średniowieczu na podstawie materiałów archeologicznych z wykopu II (ar 297)*. Opracowanie naukowe, który przygotowano w 2015 roku w ramach wspomnianego projektu. Projekt został rozliczony i oceniony merytorycznie bez zastrzeżeń. Uzyskane wyniki opublikowano w multidyscyplinarnej monografii zbiorowej, sumującej aktualny stan wiedzy (głównie archeologicznej) o wczesnośredniowiecznym Santoku (Zamelska-Monczak [red.] 2019). Autorami dzieła są nie tylko archeolodzy, którzy dominują w tym gremium, lecz również przedstawiciele innych dyscyplin lub specjalizacji naukowych, m.in. mediewistyki historycznej (Aleksander Paroń), geologii (Andrzej Piotrowski, Paweł Sydor, Tomasz Żuk), petrografii (Piotr Gunia), archeozoologii (Marta Osypińska), archeobotaniki (Iwona Okuniewska-Nowaczyk) czy tekstyloznawstwa historycznego (Maria Cybulska). Zgodnie z życzeniem M. Kara, jego opracowanie nie zostało włączone do wspomnianej monografii, ponieważ ujęciem tematu wylamywało się ono z konstrukcji książki; była to jedyna przeszkoda. Ustalono, że opracowanie ukaże się drukiem po publikacji monografii. Za tę możliwość dr K. Zamelskiej-Monczak bardzo dziękuję. Artykuł ma partie wspólne z publikacją: M. Kara 2010.

analizą porównawczą objęto wyłącznie przedmioty ekskluzywne, w liczbie *circa* 98 sztuk (co stanowi około 17% zbioru zabytków tzw. wydzielonych), oraz wybrane zespoły ceramiki naczyniowej.

Dla studiów nad chronologią oraz periodyzacją badanego osiedla w Santoku wspomniany wykop nr II, założony na arze 297, ma znaczenie kluczowe. W jego obrębie zarejestrowano bowiem bogato stratyfikowany układ nawarstwień o zróżnicowanej genezie sedymentacji (obok warstw *stricte* osadowych stwierdzono też pokłady niwelacji, rozdzielające kolejne poziomy użytkowe), które z wyjątkiem reliktyw osiedla nr VII były dobrze zachowane (ryc. 4). Z kolei pozyskane z nawarstwień zespoły znalezisk ruchomych były zróżnicowane pod względem typologiczno-funkcyjnym i zawierały stosunkowo liczne „importy”, z których określone (np. grzebienie z poroża, szklane paciorki, brązowa tzw. lirowata sprzączka do pasa, pierścionek z mosiądzu zdobiony ornamentem tzw. wilczych kłów, dwuogniówkowy kabłączek skroniowy z brązu, żelazna ostroga) spełniają kryteria niezależnych wyznaczników archeologicznych chronologii względnej (ryc. 5-6). Okoliczności te pozwoliły wyróżnić siedem faz użytkowania miejsca (o czym już wzmiankowaliśmy), począwszy od fazy nr I – najstarszej – wyznaczonej przez pozostałości osadnicze nakrywające calec (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 18-25). Były to, podobnie jak w przypadku reliktyw II poziomu użytkowego, odkryte fragmentarycznie pozostałości naziemnych budynków drewnianych o plecionkowej konstrukcji ścian, stabilizowane przestrzennie w ramach tzw. działki budowlanej. W poziomach nr III-V zostały one zastąpione przez drewniane budynki naziemne wzniesione w konstrukcji zrębowej, z zachowaniem tego samego układu przestrzennego, który nie powiełał jednak (może z wyjątkiem zabudowy rozpoznanej w poziomie nr III) rozplanowania budynków z poziomów nr I i II. Budynki z poziomów nr III-V zostały również odsłonięte we fragmentach. W VI poziomie użytkowym natrafiono między innymi na pozostałości kamiennego fundamentu budowli monumentalnej, prawdopodobnie kościoła.

Relikty wzmiankowanych budynków, skorelowane z datowanymi archeologicznie pozostałościami osadniczymi, jakie odkryto wykopaliskowo w latach 1932-1934 w północnej części stanowiska Santok 1, sąsiadującej z obecnym korytem Warty (zob. Brackmann i Unverzagt [red.] 1936, s. 73-140; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 18-27), dostarczyły wiarygodnych (choć nadal dyskusyjnych) informacji na temat chronologii oraz periodyzacji badanego stanowiska, również danych z zakresu jego funkcji, a także konfiguracji przestrzennej oraz organizacji zabudowy w kolejnych fazach użytkowych, przy czym informacje zawarte w drugim bloku zagadnień są cząstkowe.

O ile w przedwojennej literaturze przedmiotu odkryte w Santoku relikty osiedli interpretowano jako pozostałości nawarstwionych na siebie grodów wczesnośredniowiecznych o zróżnicowanej formie umocnień, z których prymarny uznawano za inwestycję ludności pomorskiej prawdopodobnie z początku IX wieku, natomiast

Ryc. 2. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Lokalizacja stanowiska: 1 – wczesnośredniowieczne grodzisko wkłęsłe. Według Kara 2010, ryc. 1A (z modyfikacją)

młodszy (opatrzonej nr 2) traktowano jako obiekt wczesnopaństwowy wzniesiony z inicjatywy Bolesława Chrobrego przypuszczalnie tuż po roku 1000, w związku z zabezpieczeniem nowo podbitych terytoriów (Brackmann i Unverzagt [red.] 1936, s. 78-122, 128-136), przy czym w okresie powojennym początki osadnictwa rozpoznanego na badanym stanowisku przedatowano (zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy) na koniec VII wieku n.e. (Dymaczewska i Dymaczewski 1967), o tyle w nowszych publikacjach chronologię najstarszych poziomów osadniczych wydatnie odmłodzono, rewidując jednocześnie dotychczasowe poglądy archeologii w kwestii funkcji założenia (Kara 2006a, s. 232, 234, ryc. 10-11; 2009, s. 203 i n.; Dulnicz 2001, s. 230-231; Zamelska-Monczak 2014).

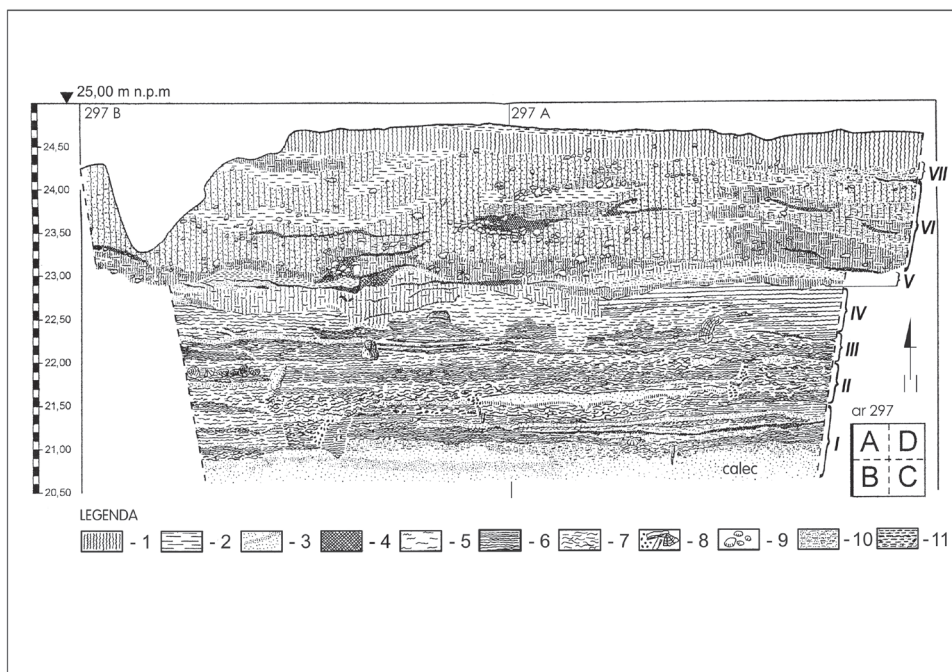
Uważa się, że była to położona na rozległej, wyraźnie wyniesionej kępie (może okresowej wyspie) faktoria śródlądowa – w typie sezonowego osiedla targowego – położona w miejscu o walorach naturalnych wyraźnie sprzyjających komunikacji, zwłaszcza wodnej, w rozwidleniu bowiem dwu dużych, transregionalnych rzek – Noteci i Warty, wpisujących się w obręb Niżu Polskiego w szerszą sieć połączeń hydrograficznych o ułożeniu równoleżnikowym lub południkowym (Kurnatowska 1995, s. 12-14; Kara 2009, s. 203 i n.; Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 41-49,

Ryc. 3. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Plan warstwicowy grodziska z naniesionymi wykopami archeologicznymi oraz odsłoniętymi odcinkami wałów obronnych (relikty w wykopie I/1958-65 to fragment wału tzw. wewnętrznego). Według Kara 2010, ryc. 1B

Legenda: 1 – granica cieków wodnych; 2 – poziomic; 3 – wykop archeologiczny z rakiem eksploracji; 4 – relikwiny drewnianej konstrukcji wału

385; w cytowanych pracach dalsza lit.). Osiedle założono w terenie będącym „pustką” osadniczą (Kurnatowska 1995, s. 12-13), czyli w miejscu, które sądząc z porównawczych danych antropologii kulturowej, ówczesnie mogło stanowić tzw. neutralny punkt przestrzenny, czyli punkt niezawłaszczony przez konkretną „wielorodową” wspólnotę terytorialno-sąsiedzką typu *civitas* (ryc. 7). W tym charakterze interesujące nas miejsce, biorąc pod uwagę ekskluzywne „importy” licznie potwierdzone wśród znalezisk santockich, sprzyjać mogło kontaktom przedstawi-

Ryc. 4. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Profil zachodniej ściany wykopu nr II/1958-61, odsłonięty w obrębie ara 297. Zaznaczono granice poziomów osadniczych nr I-VII. Według Kara 2010, ryc. 2 (z modyfikacją)

Legenda: 1 – próchnica; 2 – glina; 3 – piasek; 4 – spalenizna; 5 – zbutwiałe drewno; 6 – mierzwa; 7 – faszyna; 8 – zachowane drewno; 9 – kamienie; 10 – piasek z marglem; 11 – przepalona glina (polepa)

cieli różnych społeczności politycznych, religijnych i etno-kulturowych (ostatnio na ten temat Kara 2021, s. 121-124; Zamelska-Monczak, Piotrowski i Sydor 2023)⁵. Faktorię santocką uznaje się za obiekt wielofazowy. Nie wyklucza się, iż było to osiedle targowe stanowiące mutację emporiów lub rzemieślniczo-handlowych osad,

⁵ O czynnych okresowo tzw. centralnych miejscach społecznych z obszaru „barbarzyńskiej” części Europy późnej starożytności i wczesnego średniowiecza, zwykle lokalizowanych nad ciekami lub zbiornikami wodnymi (w tym na wyspach bądź półwyspach), jak też ich funkcjach: obrzędowo-kulturowej (m.in. sakralne zgromadzenia, w tym biesiady połączone z kojarzeniem małżeństw, cyklicznym odradzaniem ognia, świętem plonów itd.), handlowej, a może też sądowniczej i politycznej – zob. z perspektywy dociekań antropologii historycznej: Banaszkiewicz 1998, s. 65 i n., zwłaszcza 131-153; z perspektywy studiów archeologicznych: Chudziak 2009; Chudziak i Kaźmierczak (red.) 2014, s. 441-453; Kara 2009, s. 185-187. Zorganizowane w ten sposób miejsca integrowały w wymiarach realnym i mityczno-symbolicznym społeczności, które utożsamiały się z danym „miejscem-ośrodkiem”. Por. Siemianowska 2014, tam dyskusja nad definicją terminu „ośrodek/miejsce centralne” w rozumieniu współczesnej archeologii, z omówieniem koncepcji alternatywnych lub komplementarnych dla tego terminu. Symboliczne uwarunkowania miejsca zajętego przez wczesnośredniowieczny gród w Santoku zob. Zamelska-Monczak, Piotrowski i Sydor 2023.

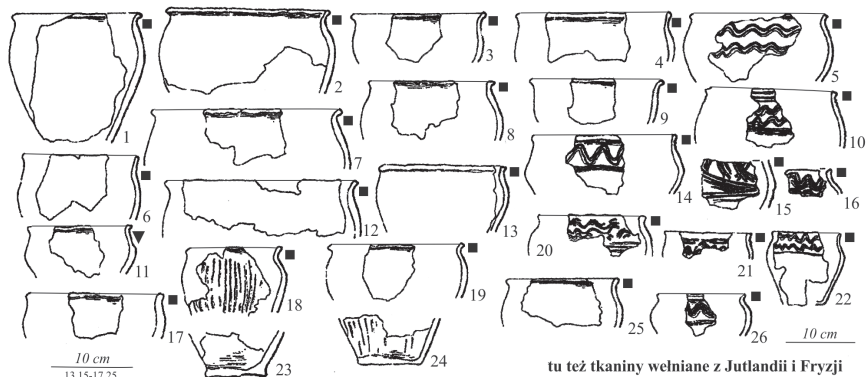
które w VIII-X wieku n.e. funkcjonowały w krajach basenu Morza Bałtyckiego, także na jego wybrzeżu południowym zasiedlonym przez Słowian (Kara 2021, s. 121-124; zob. też Kurnatowska 1995, s. 13-14; Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 385-386 – w obu pracach Santok traktowany jako punkt obsługi na szlaku wodnym). Pod koniec IX lub w 1. połowie X wieku ośrodek przekształcono w gród, który stanowił prestiżowe miejsce centralne lokalnych wspólnot terytorialno-sąsiedzkich (z utrzymaną funkcją targu zapewne sezonowego). Gród ów po gruntownej przebudowie około roku 970 zaczął pełnić funkcję ośrodka średniego szczebla zarządu państwa (władztwa) Piastów. Włączony do grupy grodów „nadnoteckich”, przebudowanych lub wzniesionych w 2. połowie X – początku XI wieku z inicjatywy władców piastowskich (ryc. 8), Santok z pozostałymi warowniami tej grupy wyznaczał wówczas zasięg terytorialny piastowskiego *regnum* w rejonie pogranicza z obszarem środkowego i zachodniego Pomorza. Ponadto kontrolował ważne odcinki szlaków komunikacyjno-handlowych, które łączyły „wielkopolską” domenę Piastów z ówczesnymi ośrodkami tzw. nadbałtyckiej strefy gospodarczo-handlowej. W tym sensie grody „nadnoteckie” (łącznie z Santokiem), zachowując funkcje militarne, nie tyle dzieliły, niczym *castra limesu*, ile łączyły (zwłaszcza jako ośrodki różnorodnej wymiany handlowej) tereny obecnej Wielopolski i Pomorza oraz zamieszkujące je wspólnoty, ówczesnie należące do dwu odmiennych geograficznie układów ustrojowo-politycznych, cywilizacyjno-kulturowych, gospodarczych, a w zasadzie też religijnych (Kurnatowska 2002, s. 60 i n.; Kara 2009, s. 203 i n.; zob. też Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 385 i n.).

Analiza źródeł

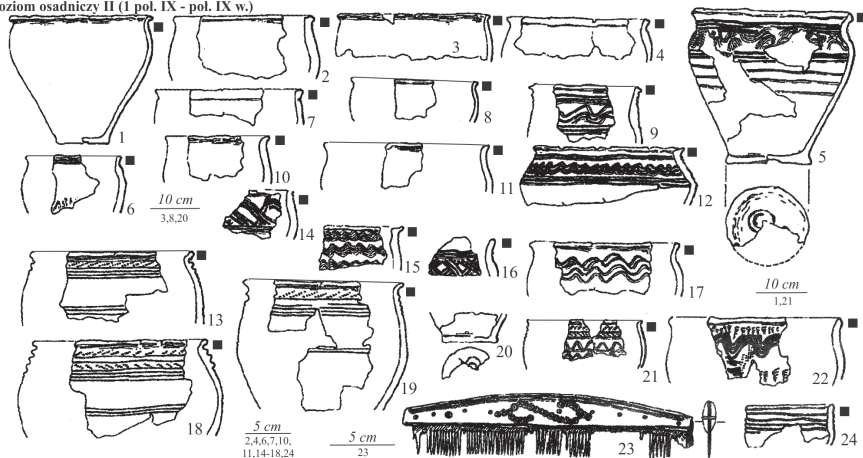
Ukończona w 2016 roku reanaliza źródeł archeologicznych odkrytych na stanowisku nr 1 w Santoku w latach 1932-1965, ze szczególnym uwzględnieniem znalezisk stwierdzonych w wykopie badawczym nr II na arze 297, sugeruje brak fortyfikacji wokół osiedli wyznaczonych przez reliktu zabudowy z poziomów funkcjonalno-stratygraficznych nr I-IV. Nie można jednak wykluczyć definitywnie obecności odcinkowego „plotu” palisadowego na północno-zachodniej rubieży założenia, którego pozostałości (?) odkryto w okresie międzywojennym (zob. Brackmann i Unverzagt [red.] 1936, s. 79 oraz ryc. 8; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 19).

Wydaje się, iż dwa najstarsze osiedla (z zabudową plecionkową) funkcjonowały sezonowo. Za hipotezą przemawia niewielka liczebność znalezisk archeologicznych z odpowiadających obu osadom poziomów funkcjonalno-stratygraficznych nr I-II, które odkryto na arze 297, zarówno artefaktów (poziom nr I: 1013 fragmentów naczyń glinianych, co najmniej 49 zabytków tzw. wydzielonych; poziom nr II: 1615 fragmentów naczyń glinianych, co najmniej 63 zabytki tzw. wydzielone), jak i fragmentów kości zwierząt hodowlanych, stanowiących szczątki pokonsumpcyjne

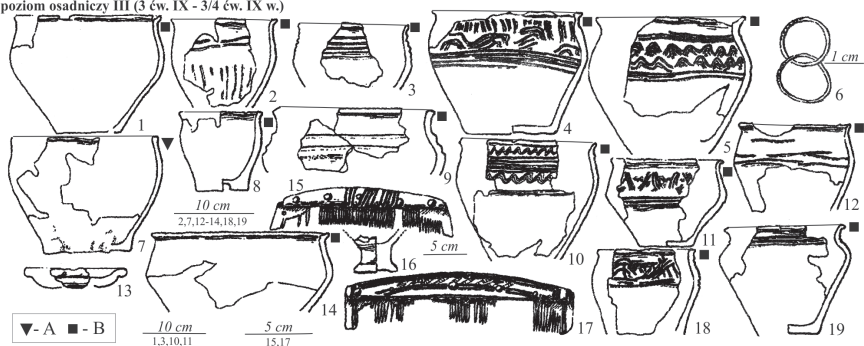
SANTOK, stan. 1 (grodzisko) wykopaliska 1958-61
poziom osadniczy I (koniec VIII - pocz. IX w.)

poziom osadniczy II (1 poł. IX - poł. IX w.)

poziom osadniczy III (3 ćw. IX - 3/4 ćw. IX w.)

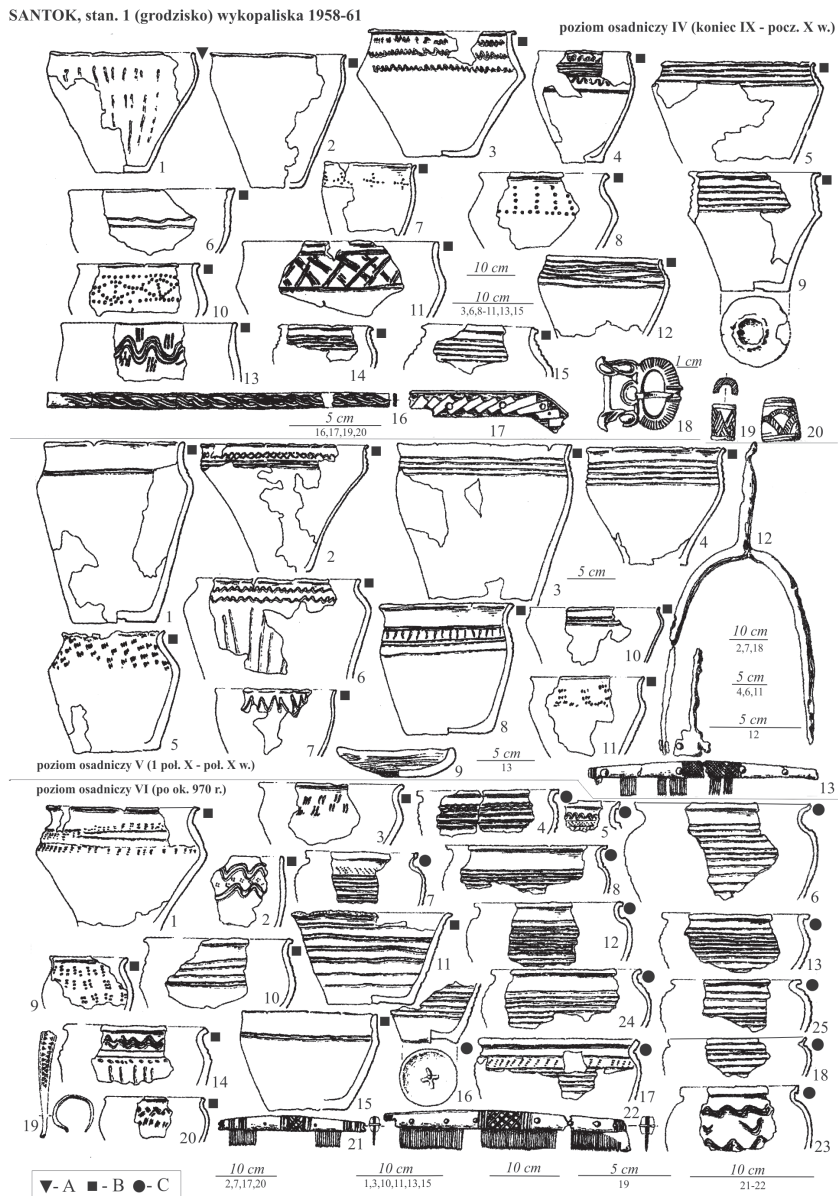
Ryc. 5. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Wybór ceramiki naczyniowej oraz przedmiotów datujących z poziomów osadniczych (funkcjonalno-stratygraficznych) nr I-III (wykop II/1958-61, ar 297). Według Kara 2006a, ryc. 10 (z modyfikacją)

Legenda: A – naczynie ręcznie lepiące, bez śladów obtaczania; B – naczynie górą obtaczane, słabo lub silnie formująco

(poziom nr I: 1213 sztuk; poziom nr II: 1336 sztuk) (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II-III). Według nowszych ustaleń, osiedle nr I to założenie z końca VIII i początku IX wieku; osadę nr II datuje się natomiast w orientacyjnym przedziale I. połowa IX – połowa IX wieku (Kara 2006a, s. 232, ryc. 10). W tym miejscu warto odnotować uwagę poznańskiego archeologa Władysława Łosińskiego, która dotyczy wprawdzie rzemieślniczo-handlowej osady w Ralswiek na Rugii (Niemcy), ale wydaje się również adekwatna dla Santoka. „Może zatem w Ralswiek – jak sądzi W. Łosiński – w początkach jego rozwoju liczyć się należy z sezonowym pobylem kupców i rzemieślników, na wzór dobrze znany na przykład z duńskiego Ribe [...] czy szwedzkiego Åhus [...], a nie z trwale zamieszkaną osadą o stabilnej grupie mieszkańców. Do tego mogło dojść dopiero u schyłku IX wieku [...]” (Łosiński 1994, s. 122).

Relikty obu najstarszych osiedli santockich ujawniły zespoły ceramiki naczyniowej typowe dla zachodniopomorskiego i północnopomorskiego horyzontu osadniczo-kulturowego Feldberg–Bardy–Kędrzyno (jeden z horyzontów wczesno-średniowiecznej kultury zachodniosłowiańskiej – por. Leciejewicz 1989, s. 54-55, ryc. 4: I), a pozostałości osady nr II także wykonane z poroża grzebień typu A2 według K. Ambrosiani (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 199-200 oraz ryc. 29: 1), mający ściśle odpowiedniki we wczesnośredniowiecznych wyrobach skandynawskiego rzemiosła rogowniczego z *circa* VIII/IX-IX/X wieku (Ambrosiani 1981, s. 15 i n.), jak również w znaleziskach z wymienionego wyżej horyzontu osadniczo-kulturowego Feldberg–Kędrzyno (zob. Łosiński 1972, s. 65 oraz ryc. 89c) (ryc. 5: poz. osad. II: 23).

Począwszy od poziomu zabudowy nr IV, a może nawet od poziomu nr III, zatem od horyzontu użytkowego, w którym notowane wcześniej budynki plecionkowe zostały zastąpione przez naziemne obiekty zrębowe, należy liczyć się z permanentnym zasiedleniem badanych osad santockich. Wspomniane horyzonty funkcjonalno-stratygraficzne ujawniły bowiem – w przeciwieństwie do poziomów zabudowy nr I i II omawianego stanowiska – wyraźne już pod względem liczebnym zespoły artefaktów (poziom nr III: 6480 fragmentów naczyń glinianych, co najmniej 83 zabytki tzw. wydzielone; poziom nr IV: 7639 fragmentów ceramiki naczyniowej, co najmniej 99 zabytków tzw. wydzielonych), jak również zespoły fragmentów kości zwierząt hodowlanych (poziom nr III: 4466 sztuk; poziom nr IV: 4586 sztuk) (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II-III). O ustabilizowanym charakterze osiedla nr IV świadczą też kości kota rozpoznane w tamtejszym materiale osteologicznym w liczbie 26 sztuk (zwierzęcia udomowionego, silnie przywiązane do miejsca), które przedtem na badanym stanowisku nie były notowane. Dodajmy, iż kości kota stwierdzono również w reliktach zabudowy santockich osiedli nr V-VI-VII, odkrytych na arze 297 (Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. III).

Ryc. 6. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Wybór ceramiki naczyniowej oraz przedmiotów datujących z poziomów osadniczych (funkcjonalno-stratygraficznych) nr IV-VI (wykop II/1958-61, ar 297). Grzebień oznaczony nr. 13 z poziomu osadniczego V został odkryty w reliktach poziomu osadniczego nr VI (Zamelska-Monczak 2014). Według Kara 2006a, ryc. 11 (z modyfikacją)

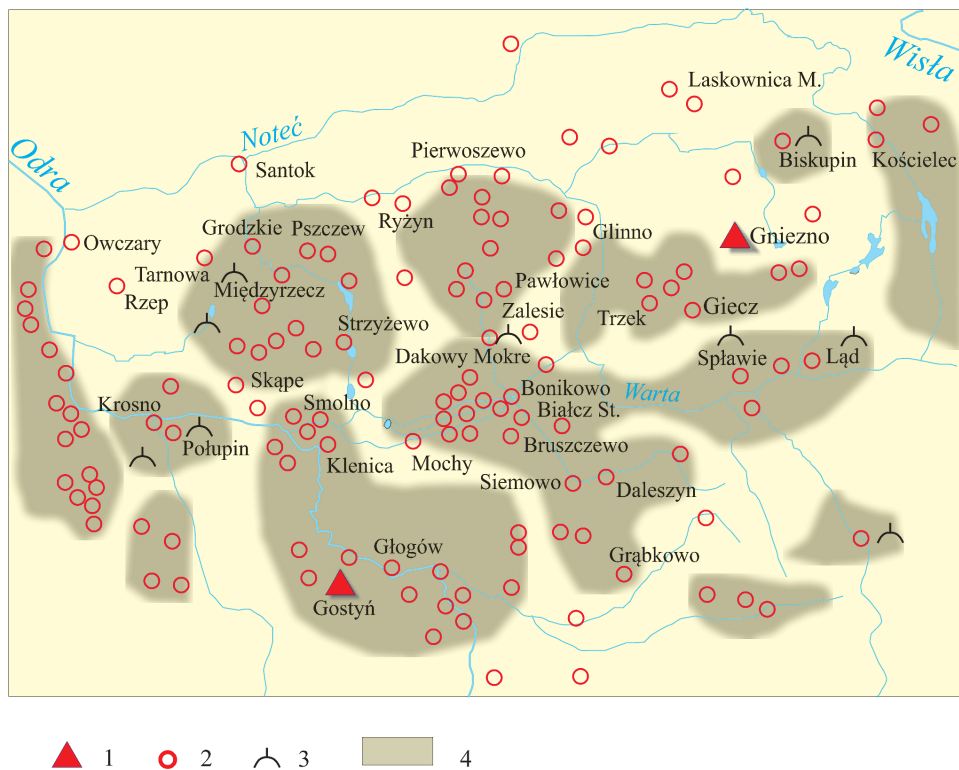
Legenda: A – naczynie ręcznie lepione, bez śladów obtaczania; B – naczynie górą obtaczane, słabo lub silnie formujące; C – naczynie całkowicie obtaczane, silnie formujące

W nowszej literaturze osiedle nr III datuje się na 3. ćwierć IX – 3./4. ćwierć IX wieku, a nawarstwione nań relikty osady nr IV na koniec IX oraz 1. ćwierć X stulecia (Kara 2006a, s. 232, 234, ryc. 10-11). Z obu poziomów funkcjonalno-stratygraficznych pozyskano zespoły ceramiki naczyniowej o zbliżonym zestawie morfo- i technotypów, charakterystyczne dla obszaru ziemi lubuskiej i Połabia środkowego w 2. połowie IX-X wieku. Ujawniają one (zwłaszcza pozostałości osiedla nr IV) wyraźną już obecność naczyń górą obtaczanych: grupy *Menkendorf* według E. Schulda (1956), jak również okazów typów *Tornow A-B* według J. Herrmanna (1966) zdobionych powyżej załomu brzuśca pasmem dookólnych żłobków, bruzd lub wypukłych wałków – pojemników podobnych w formie do naczyń grupy *Menkendorf*, aczkolwiek niejednokrotnie o wyższym od nich standardzie wykonania (dotyczy zwłaszcza ceramiki typu *Tornow A* zdobionej bruzdami/wałkami; zob. Dymaczewska 1969, ryc. 26: poziomy III-IV) (ryc. 5: poz. osad. III: 9; 6: poz. osad. IV: 15). Z III poziomu osadniczego pochodzą też dwa ornamentowane grzebienie z poroża, w tym okaz typu A3 według K. Ambrosiani (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 208 oraz ryc. 29: 2), mający ściśle analogie w wyrobach skandynawskiego rzemiosła rogowniczego z połowy IX – 1. połowy X wieku (Ambrosiani 1981, s. 15 i n.) (ryc. 5: poz. osad. III: 17). Ze stuleciem IX należy łączyć wykonany z brązu dwuogniwkowy kabłączek skroniowy, odkryty na arze 297 w reliktach osiedla nr III (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 205, 208 oraz ryc. 28: 1) (ryc. 5: poz. osad. III: 6), natomiast z wiekiem X brązową tzw. lirowatą sprzączkę do pasa, odkrytą w pozostałościach osiedla nr IV (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 214 oraz ryc. 28: 2), która wykazuje analogie w znaleziskach z tzw. wczesnoruskich cmentarzysk w Gnęzdove pod Smoleńskiem (Rosja; są to analogie bardzo bliskie) i z Šestovici w rejonie Kijowa (Ukraina)⁶ (ryc. 6: poz. osad. IV: 18). W starszej literaturze zabytek datowany jest na wiek IX.

Permanentnie zasiedlone były również odkryte na stanowisku Santok I osiedla z V i VI fazy, które w przeciwieństwie do poprzednich zostały solidnie ufortyfikowane i pełniły funkcję grodów⁷. Ich relikty ujawniły zespoły artefaktów, których liczebność jest nieco większa od liczebności zespołów analogicznych kategorii znalezisk z „otwartych” osiedli nr III i IV (relikty osiedla nr V: 8227 lub 8827 fragmentów naczyń glinianych, co najmniej 100 zabytków tzw. wydzielonych; pozostałości osiedla nr VI: 7728 fragmentów ceramiki naczyniowej, co najmniej 184 zabytki tzw. wydzielone) (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233; Dymaczewska 1969, s. 159, tam tabela z liczebnością ceramiki;

⁶ Por. Dymaczewska 1966, s. 461-462 oraz tabl. I: 2-3 [Gnëzdovo]; Blifel'd 1977, s. 138-139 oraz tabl. XI: 6 [Šestovica, kurhan 42]; Egorov (red.) 1999, ryc. 17: I.25:1; 27: III.103:4; 27: III.104:1 [Gnëzdovo]; Janowski 2015, s. 134 [Šestovica, kurhan 42] oraz ryc. 145: II:14. O genezie Rusi oraz wyżej wymienionych ośrodków, ze szczególnym uwzględnieniem udziału Skandynawów w tej genezie – zob. Duczko 2004; Kollinger i Duczko 2022.

⁷ Nowsze ustalenia archeologiczne, dotyczące pozostałości umocnień wielofazowego grodu w Santoku zob. Zamelska-Monczak 2017.

Ryc. 7. Santok na tle skupisk osadniczych ze starszych faz wczesnego średniowiecza z obszaru dorzecza Warty, Noteci i środkowej Odry, na podstawie źródeł archeologicznych.

Według Kurnatowska 2008, s. 305; rys. Joanna Sawicka

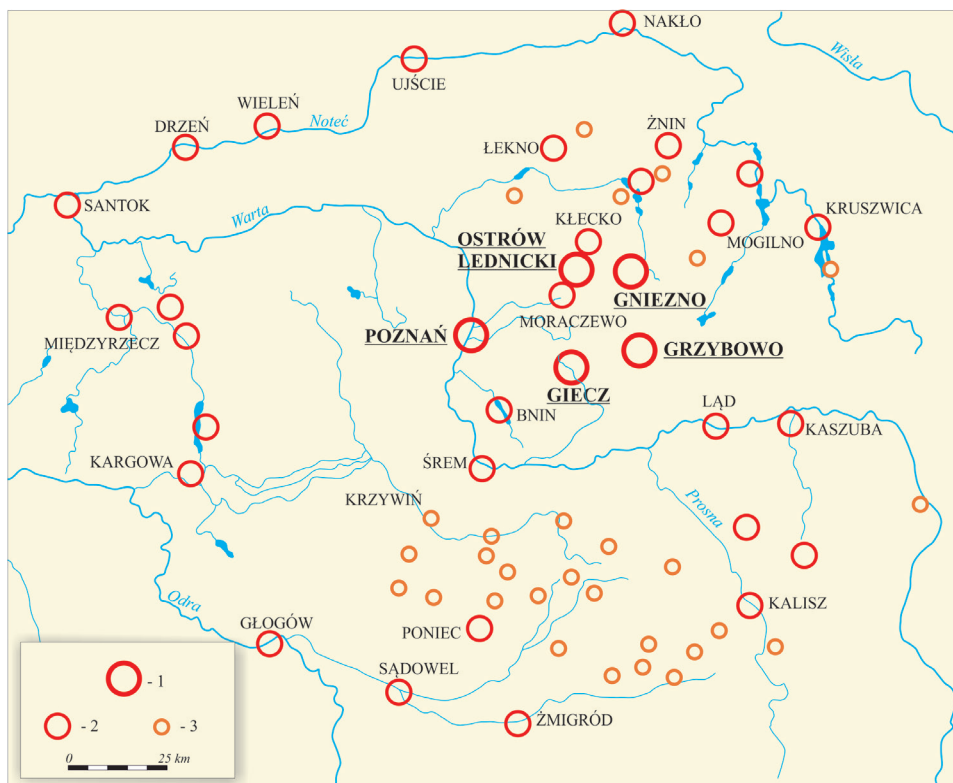
Legenda: 1 – domniemane ośrodki obrzędowo-kulturowe; 2 – grody; 3 – znalaziska ostróg (attributy ówczesnych elit społecznych); 4 – skupiska osadnicze

Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Wyraźne zmniejszenie liczebności znalezisk, w relacji do osiedli nr III i IV, ujawniają natomiast zbiory zespołów kości zwierząt hodowlanych, pozyskane z poziomu zabudowy nr V (2858 sztuk) oraz z poziomu zabudowy nr VI (3039 sztuk) (zob. Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. III). Niewykluczone, że wartości te ilustrują zaistniały w Santoku pod koniec IX lub w 1. połowie X wieku proces przemian społeczno-kulturowych, który można łączyć z budową tamtejszego grodu – miejsca centralnego lokalnej wspólnoty. Wyjaśnijmy, że decyzji o obwarowaniu osiedla mogło towarzyszyć radykalne rozwarstwienie struktury wspomnianej wspólnoty, w której efekcie gród zasiedlała tylko ograniczona liczebnie grupa ludności uprzywilejowanej społecznie.

W nowszej literaturze przedmiotu relikty osiedla nr V (tożsame z pierwszym grodem santockim) datuje się na 1. połowę (zapewne 2. ćwierć) X oraz 3. ćwierć

X wieku, natomiast pozostałości osiedla nr VI (tożsamego z młodszym grodem) kładzie się na okres po roku 970 (Kara 2006a, s. 234, ryc. 11). Dla chronologii wymienionych poziomów funkcjonalno-stratygraficznych istotne znaczenie ma datowanie tamtejszych zespołów ceramiki naczyńowej o bliskich analogiach w znaleziskach z reliktyw zabudowy grodów w Szczecinie (Wzgórze Zamkowe) oraz w Poznaniu (Ostrów Tumski–Zagórze) (por. Cnotliwy, Leciejewicz i Łosiński [red.] 1983, s. 98-115 [Szczecin – poziomy osadnicze 4-6] oraz ryc. 205; Łosiński 2008, s. 108, tab. 1 [Szczecin – warstwy X-VIII, XVIII-XVI]; Dymaczewski 1961, s. 141-162 [Poznań – poziomy osadnicze I-IV, bez warstwy III] oraz tabl. I-XIV). Podobnie jak nadmienione poziomy Szczecina oraz Poznania Zagórze, VI poziom osadniczy santockiego grodziska zalegał bezpośrednio na osadniczych warstwach z 1. połowy X wieku, natomiast przykrywały go częściowo przemieszane (!) warstwy związane z poziomem osadniczym nr VII (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 215-232), którego metrykę skłonni jesteśmy umieszczać w 1. połowie XI wieku (najwcześniej po roku 980/1000). W literaturze początek poziomu nr VII datowany jest – naszym zdaniem bezzasadnie – na 2. połowę XI-XII/XIII lub XII-XII/XIII wieku (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 229, 232; Dymaczewska 1969, ryc. 26). Odnotujmy, że santockie poziomy nr V-VII wykazują pod względem wytwórczości garncarskiej bardzo podobny rytm przemian w zakresie struktury techno- i morfotypów do zaobserwowanych w Poznaniu i Szczecinie⁸. Piąty poziom osadniczy Santoka z 1. połowy i 3. ćwierci X wieku dostarczył 8227 fragmentów naczyń ceramicznych, w tym 1110 ułamków brzegów, które poddano szczegółowej analizie techno-stylistycznej (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233; Dymaczewska 1969, s. 159 oraz ryc. 4; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II, tam błędna liczebność zbioru wszystkich fragmentów naczyń). Stwierdzono zdecydowaną przewagę naczyń obtaczanych górą (95,3%) nad okazami całkowicie ręcznie lepionymi tzw. grubej roboty (1,4%) oraz obtaczanymi całkowicie (3,3%). Odmienne zespół ceramiczny (n = 9179 fragmentów) pozyskano z poziomu nr VII (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233; Dymaczewska 1969, s. 159 oraz ryc. 4; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Analiza wylewów naczyń (n = 722 ułamki) ujawniła z jednej strony brak pojemników lepionych ręcznie bez zastosowania koła garncarskiego, z drugiej zaś niezwykle niski udział naczyń wykonanych w technice obtaczania częściowego (5,9%), a bardzo wysoki okazów obtaczanych całkowicie silnie formująco (93,5%), reprezentowanych głównie przez zestandaryzowane naczynia pomorskiego nurtu ceramicznego grupy *Vipperow* i *Teterow* według

⁸ Te zagadnienia zostały szczegółowo przeanalizowane w projekcie badawczym Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 11H 13 0216 82) pt. „Uściślenie i weryfikacja chronologii oraz periodyzacji grodów tzw. centralnych monarchii pierwszych Piastów (Gniezno, Poznań, Giecz) na podstawie akceleratorowych datowań radiowęglowych”. Projekt, wyłoniony w konkursie MNiSW RP, był realizowany w latach 2014-2020 w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN pod naukowym kierunkiem M. Kara. Monografia z wynikami ukaże się drukiem najpóźniej w 2025 roku.

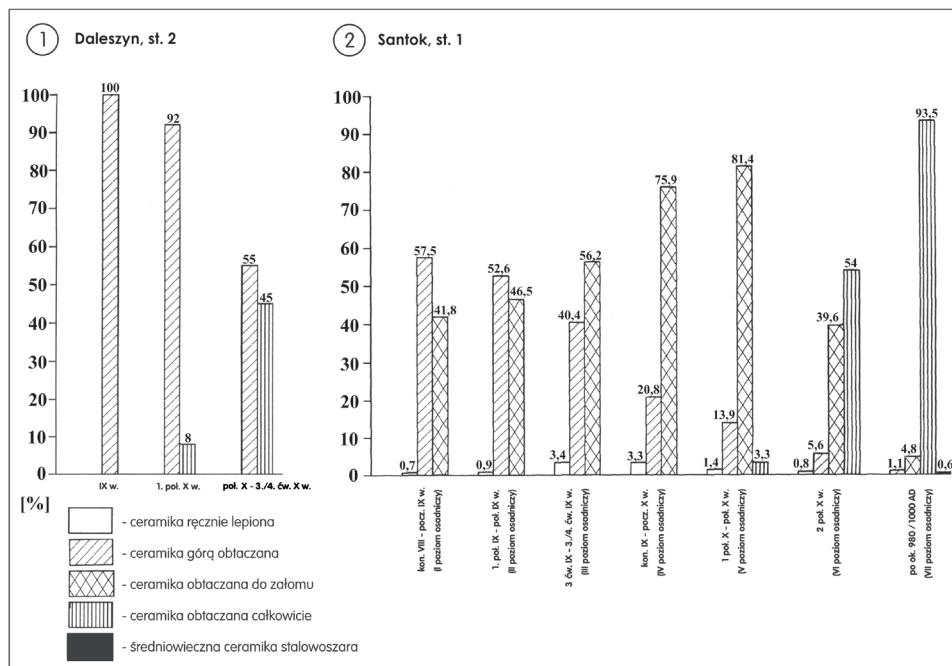
Ryc. 8. Wczesnośredniowieczne grody tzw. nadnoteckie na tle pozostałych ośrodków grodowych władztwa pierwszych Piastów, na podstawie źródeł archeologicznych. Według Kurnatowska 2008, s. 319; rys. Joanna Sawicka

Legenda: 1 – grody tzw. centralne; 2 – inne grody zbudowane lub przebudowane z inicjatywy Piastów; 3 – grody tzw. lokalne

E. Schuldt (1956) oraz ich lokalne odmiany. W poziomie odkryto kilka fragmentów wklęsłych den z dookołnym pierścieniem i wypukłym, centrycznym znakiem garncarskim, między innymi w kształcie swastyki. Jak wynika z powyższego zestawienia, zespół ceramiki z VI poziomu osadniczego grodziska w Santoku zajmuje pozycję adekwatną do pozycji poziomu w układzie stratyfikacyjnym stanowiska: wypełnia lukę w zarysowanym obrazie przemian santockiego garncarstwa, dokonujących się w X – 1. połowie XI stulecia. Dowodzi zarazem wyraźnego rozwoju w 2. połowie wieku X rzemieślniczej wytwórczości garncarskiej (54% naczyń obtaczanych całkowicie silnie formująco – zob. Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II), której wyroby w stuleciu następnym (93,5%) wyparły niemal całkowicie produkty tzw. garncarstwa domowego (5,9%) (na ten temat Hilczer-Kurnatowska i Kara 1994; Kara 2006a; 2010) (ryc. 9).

Zasadność datacji VI poziomu osadniczego grodziska w Santoku na 2. połowę X wieku sugeruje również oparta na wskazaniach dendrochronologii metryka przebudowy drewniano-ziemnego wału tzw. wewnętrznego, który oddzielał gród od tzw. podgrodzia (ryc. 3). Przypomnijmy, iż w świetle relacji stratygraficznych (jednak niebezpośrednich) rysują się między poziomem osadniczym nr VI a odkrytą partią obwarowania grodu z wiązaniem tzw. hakowym zbieżności w chronologii tych reliktyw (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 232). Wzniesiona fortyfikacja jest typowa dla grodów z obszaru centralnej Wielkopolski X wieku, zwłaszcza 2. połowy stulecia (por. Hensel 1948, s. 193-220; Hensel 1987, s. 481-491; Rymar 1995, s. 49; Tietz 2017, s. 110). W przypadku Santoka stanowi ją posadowiony na warstwie drewnianego rusztu wał w konstrukcji skrzyniowej z dębowych kłód łączonych na zrąb i wzmocnionych hakami oraz tzw. pilotami; izbice wypełniono gliną oraz drobnymi fragmentami drewna; przedwałę stabilizowała dębowa odsadzka o konstrukcji analogicznej co wał (zob. Dymaczewski i Hołowińska 1964, s. 282-285; Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 232; Dymaczewski 1975, s. 234 i n.; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, ryc. 3; Kurnatowska 1995, s. 14-15 oraz ryc. 6-7). Dendrochronologicznie oznaczono 13 prób drewna pobranych zarówno z reliktyw skłonu zewnętrznego stosu obwarowania, jak i z reliktyw odsadzki przedwała (ryc. 10). Otrzymane daty ścięcia drzew oscylują wokół roku 970 (Kara i Krąpiec 2000, s. 315). Wnosząc z przesłanek statystycznych, wyznaczają one *terminus circa* przebudowy wału (Kara 2006a, s. 228). W literaturze (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 232; Dymaczewski 1975, s. 234 i n.) wysunięto hipotezę, iż fortyfikację starszej fazy wzniesiono prawdopodobnie w końcu IX lub (co pewniejsze) w 1. połowie X stulecia. Relikty tego obwarowania badacze synchronizują z wyróżnionym we wnętrzu grodziska IV lub V poziomem osadniczym. Pod względem konstrukcyjnym wał ów nie różnił się istotnie od obwarowania młodszego, czyli inwestycji z około 970 roku. Dodajmy, że również podwaliny starszego wału zostały wzmocnione rzędami dębowych haków (Dymaczewski i Hołowińska 1964, s. 282-285; Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 232; Dymaczewski 1975, s. 234 i n.; Kurnatowska 1995, s. 14-15, ryc. 6).

Związku najstarszych grodów santockich z wiekiem X nie wykluczają zabytki tzw. wydzielone odkryte na arze 297 w użytkowych poziomach warowni (chodzą o horyzonty funkcjonalno-stratygraficzne nr V-VI). I tak, pozyskane ze stratygraficznego poziomu nr VI (Zamelska-Monczak 2014, tab. 1; ryc. 6: 1-3) grzebienie „rogowe” typu IB-VII-5b według E. Cnotliwego (1973), lub zapewne tego typu, to okazy wytwarzane na obszarze Pomorza Zachodniego (głównie w Wolinie) w wiekach IX-XII, przy czym szczyt ich produkcji przypadał na stulecia X i 1. połowę XI (ryc. 6: poz. osad. V: 13; poz. osad. VI: 21-22). Z kolei odkryta w V poziomie stratygraficznym ostroga żelazna z płytkowo-nitowymi zaczepami do rzemieni oraz długim, słabo profilowanym bodźcem (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 220 oraz ryc. 30: 7) reprezentuje datowany na X – 1. połowę XI wieku typ I: 1 w systematyce ostróg wczesnośredniowiecznych autorstwa Z. Hil-

Ryc. 9. Udział procentowy grup technicznych ceramiki naczyniowej z nawarstwień wnętrza grodziska w Daleszynie, stan. 2, pow. gostyński, woj. wielkopolskie i w Santoku, stan. 1, pow. gorzowski, woj. lubuskie (wykop nr II/1958-65), na podstawie ustaleń Z. Kurnatowskiej (1973). Według Kara 2010, ryc. 3 (z modyfikacją)

czarówny (1956, s. 26-31; Kind 2002; Kara 2009, s. 232 oraz ryc. 77). Pochodzący z tego samego poziomu stratygraficznego szklany, cylindryczny paciorek mozaikowy (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 217, 220 oraz przyp. 47) ma ściśle analogie wśród okazów typu G 050 (grupy „G H J a”) według J. Callmera (1977, s. 90, 99), których użytkowanie na obszarze Europy Środkowej i Północnej zamyka się w kilku odcinkach wczesnego średniowiecza: 1/ koniec VII – połowa IX, 2/ X oraz 3/ przełom X i XI wieku⁹. Na uwagę zasługuje też uszkodzony pierścienek z mosiądzu, zdobiony ornamentem tzw. wilczych kłów, który zalegał w poziomie stratygraficznym nr VI (ryc. 6: poz. osad. VI: 19; 13:5). Wspomniany

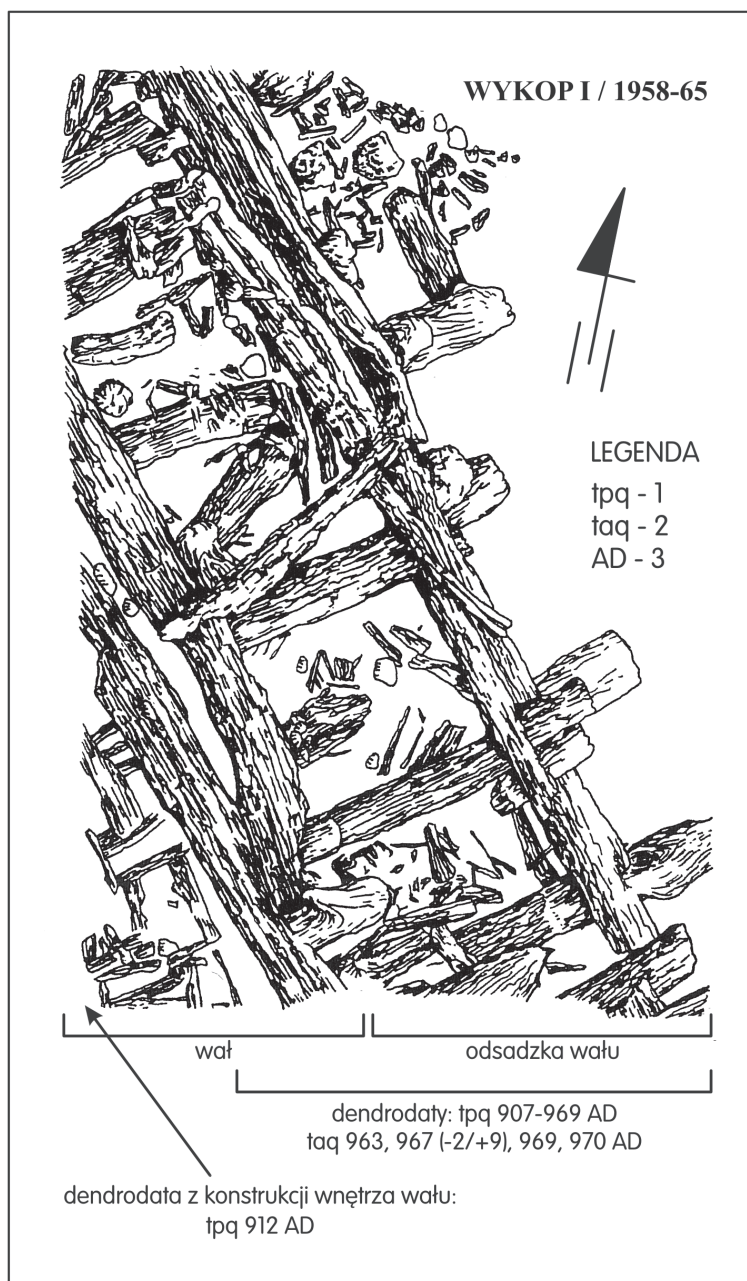
⁹ Uważa się, iż paciorki mozaikowe wyżej wymienionego typu produkowane były ze szklanych płytek wytwarzanych w centralnej części Kalifatu (ziemie obecnego Iraku). Paciorek „santocki” wykonany został z niebieskiego szkła ornamentowanego pasmem nieregularnie rozłożonych linii żółtawych i brunatnych. Jego bliskie analogie pochodzą z Turynii (tamtejszy paciorek datuje się na IX – początek X wieku – zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 217, 220, tam dalsza lit.). Ujawniły je również IX-wieczne nawarstwienia *emporium* w Janowie/Truso, i jak dotąd są to jedyne – poza Santokiem – znaleziska wczesnośredniowiecznych paciorków mozaikowych tego typu w dorzeczu Odry i Wisły (Jagodziński 2010, s. 101-102 oraz ryc. 123).

okaz – w starszej literaturze przedmiotu mylnie uznany za kabłączek skroniowy (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 223, 226 oraz ryc. 30: 8) – ma bliskie analogie wśród taśmowatych pierścionków typu Fr 2 według M. Stenbergera (1958, s. 134 i n.), synchronizowanych z X-X/XI wieku. Podobne stwierdzono między innymi na birytualnym cmentarzysku w Björkö/Birce w środkowej Szwecji, w grobach z młodszej fazy funkcjonowania nekropoli, datowanej na 1. połowę X oraz 3. ćwierć X stulecia (por. Arbman 1940-1943, tabl. 111: 4-11).

Z powyższego zestawienia wynika, iż kolejne poziomy zabudowy rozpoznane w latach 1958-1961 w obrębie ar 297 na stanowisku nr 1 w Santoku dostarczyły progresywnych liczebnie zespołów artefaktów, aczkolwiek nie był to przyrost skokowy (poziom nr I: około 49 egz., poziom nr II: około 63 egz., poziom nr III: około 83 egz., poziom nr IV: około 98 egz., poziom nr V: około 100 egz., poziom nr VI: około 184 egz.). Ta okoliczność dotyczy również ekskluzywnych zabytków tzw. wydzielonych, jakie znaleziono na arze 297 w poszczególnych poziomach funkcjonalno-stratygraficznych stanowiska, przy czym różnice w liczebności zespołów są w tym przypadku jeszcze mniejsze (poziom nr I: około 8 egz., poziom nr II: około 4 egz., poziom nr III: około 10 egz., poziom nr IV: około 20 egz., poziom nr V: około 27 egz., poziom nr VI: około 29 egz.).

Poszczególne zespoły zabytków ujawniły też różnice, jak również ewidentne zbieżności w zakresie kategorii przedmiotów (o czym poniżej). Te ostatnie pozwalają łączyć wspomniane zespoły w trzy zbiory, z których pierwszy zawiera znaleziska z poziomów stratygraficznych nr I-II, drugi obejmuje znaleziska z poziomów nr III-IV, a ostatni gromadzi znaleziska z poziomów nr V-VI. Przypomnijmy, że dwa pierwsze poziomy uznaje się za relikty dwu funkcjonujących bezpośrednio po sobie „otwartych” osiedli sezonowych, poziomy nr III i IV za relikty permanentnie zasiedlonych już osad „otwartych”, również zróżnicowanych w czasie, natomiast poziomy nr V i VI przypisuje się dwu najstarszym grodom santockim, wzniesionym w 1. (gród tzw. plemienny) oraz 2. połowie X wieku (gród tzw. piastowski) na miejscu wyżej wymienionych osiedli, w przypadku których badacze domyślają się między innymi funkcji targowych. Sugeruje to obecność co najmniej trzech „momentów” przełomowych w kulturze mieszkańców wczesnośredniowiecznego Santoka, utrwalonych w elitarnym nurcie kultury tzw. materialnej (użytkowej).

Przedstawione poniżej wyniki analizy porównawczej ekskluzywnych zabytków ze stanowiska nr 1 w Santoku (ar 297) uwzględniają przyjęty powyżej podział. Prezentację wyników rozpoczynamy od charakterystyki materiałów z poziomów najstarszych.

Ryc. 10. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Oznaczony dendrochronologicznie przez Marka Krąpca (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie) fragment zewnętrznej odsadzki wału tzw. wewnętrzny, odkryty w wykopie I/1958-65 (zob. ryc. 3). Według Kara 2010, ryc. 1C

Legenda dotycząca dendrodat: 1 – *terminus post quem*; 2 – *terminus a quo*; 3 – *Anno Domini*

Zespoły horyzontów stratygraficzno-funkcjonalnych

Poziomy stratygraficzne nr I-II (koniec VIII – połowa IX wieku)¹⁰. Ich relikty ujawniły kilkanaście zabytków tzw. luksusowych (głównie zachowanych fragmentarycznie lub uszkodzonych) oraz kilkadziesiąt ułamków bogato zdobionych naczyń grupy *Feldberg* według E. Schulda (1956), prezentujących bardzo wysoki standard techno-stylistyczny. Pozyskane przedmioty zaliczono do następujących kategorii funkcyjnych (źródła zob. Niesiołowska-Wędzka 1965; Dymaczewska i Dymaczewski 1967; Zamelska-Monczak [red.] 2019, rozdziały IV.1 – K. Zamelska-Monczak, V.1 – A. Indycka-Grabarczyk, K. Zamelska-Monczak, V.2 – K. Zamelska-Monczak, V.5 – J. Sawicka, V.6 – E. Lisowska, P. Gunia, V.7 – A.B. Kowalska, V.8 – M. Cybulska, J. Maik):

1. wyroby skórzane oraz skrawki wyprawionych skór zwierzęcych, w tym fragment buta (I poziom stratygraficzny);
2. tkaniny wełniane: „importy” z Jutlandii i/lub Fryzji o wysokim standardzie techno-użytkowym (I poziom stratygraficzny);
3. przybory tkackie: zdobiony prześlik z paskowca (I poziom stratygraficzny);

¹⁰ Na uwagę zasługują akceleratorowe daty ¹⁴C uzyskane dla trzech próbek mierzwy pobranych z II poziomu osadniczego stanowiska nr 1 w Santoku. Ujawniły one wyniki niezgodne z oczekiwaniami archeologa, w tym z logiką datowania stratygraficznego, okazały się bowiem starsze od próbek radiowęglowych z osadniczego poziomu nr I:

- próbka nr 3/2007 (warstwa XV, nr lab. Poz-21782): 1255 ± 30 BP; cal. AD 685-780 (prawdopodobieństwo 68,2%); cal. AD 670-870 (prawdopodobieństwo 95,4%);
- próbka nr 1/2008 (warstwa XV, nr lab. Poz-26431): 1270 ± 30 BP; cal. AD 685-775 (prawdopodobieństwo 68,2%); cal. AD 660-860 (prawdopodobieństwo 95,4%);
- próbka nr 2/2008 (warstwa XIII, nr lab. Poz-26432): 1350 ± 30 BP; cal. AD 645-680 (prawdopodobieństwo 68,2%); cal. AD 630-770 (prawdopodobieństwo 95,4%).

Zbieżność wyników datowań radiowęglowych, stwierdzona też w przypadku fragmentów mierzwy z warstwy nr XV datowanych dwukrotnie (próbki nr 3/2007 oraz 1/2008), wyklucza raczej możliwość popełnienia przez laboratorium błędu w pomiarze wieku ¹⁴C próbek. Więcej danych przemawia za redepozycją mierzwy (użytej jako materiał wyrównawczy, służący też gaceniu) bądź z niższej zalegającego poziomu osadniczego nr I, bądź z jeszcze starszych poziomów użytkowych „grodowej” wyspy santockiej (próbka nr 2/2008 jest trochę starsza od pozostałych), które nie zostały zarejestrowane lub zostały ze względu na zły stan zachowania przeoczone przez archeologów podczas badań wykopaliskowych stanowiska. Drugi wariant uznajemy za bardzo prawdopodobny. Przytoczone daty radiowęglowe sugerują przesunięcie początków wczesnośredniowiecznego Santoka (w obrębie stanowiska nr 1) – w zgodzie z dawniejszymi ustaleniami Urszuli i Aleksandra Dymaczewskich (1967, s. 197) – nawet do 2. połowy VII-VIII wieku. Datowania ¹⁴C wykonano metodą akceleratorową w latach 2007 i 2008 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym (nr pracy 2344/07; 3111/08; raporty z badań w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).

W tym kontekście warto odnotować też wynik datowania ¹⁴C AMS czaszki ludzkiej, którą znaleziono w II poziomie osadniczym stanowiska 1 w Santoku, w warstwie nr XIII (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe):

- próbka nr 5/2015: 1280 ± 30 BP (zob. Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 79, przyp. 10). Uzyskane przedziały kalibrowanej chronologii kalendarzowej – cal. AD 681-767 (prawdopodobieństwo 68,2%); cal. AD 662-774 (prawdopodobieństwo 95,4%) – są zbieżne z przedziałami chronologii wyżej wymienionych próbek mierzwy.

Zagadnienie wymaga dalszych badań.

4. przybory tzw. toaletowe: dwa grzebienie z poroża (II poziom stratygraficzny), w tym ornamentowany, doskonale wykonany okaz typu A2 według K. Ambrosiani (1981);

5. ozdoby szklane i/lub pieniądz niemonetarny (płacidło): paciorki (I poziom osadniczy), w tym beczułkowaty (?) barwy oliwkowej oraz segmentowy pozłacany;

6. surowiec bursztynowy lub pieniądz niemonetarny (płacidło): bryłka (I poziom stratygraficzny);

7. osprzęt żelazny o charakterze gospodarczym lub płacidło: duży gwóźdź (I poziom stratygraficzny);

8. luksusowa ceramika stołowa: wazowate, bogato zdobione i doskonale wykonane naczynia grupy *Feldberg*, obtaczane silnie formująco do załomu brzuśca (maksymalnie kilkanaście egzemplarzy, II poziom stratygraficzny – Dymaczewska 1969, s. 172, 196).

Poza tym w obu poziomach stratygraficznych stwierdzono fragmenty kości zwierzęcych (głównie hodowlanych), szczątki ryb, szczątki owoców (poziom nr II) oraz liczne ziarniaki prosa (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 191-200, 234; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tabela II-IV). Podobnie jak wymienione wyżej przedmioty, zalegały one w reliktach plecionkowych budynków oraz w ich bezpośrednim otoczeniu. Nie odnotowano żelaznych narzędzi, z wyjątkiem noża, który odkryto w pozostałościach osiedla nr II.

Wszystkie z luksusowych przedmiotów, jakie pozyskano z dwu najstarszych poziomów funkcjonalno-stratygraficznych stanowiska nr 1 w Santoku, ujawniają bliskie odpowiedniki w znaleziskach ze współczesnego im chronologiczno-kulturowego horyzontu *Feldberg*–*Bardy*–*Kędrzyno*, zwłaszcza w materiałach z rzemieślniczo-handlowego osiedla w *Menzlin* nad *Pianą* (Niemcy – *Mecklenburg-Vorpommern*) oraz z grodzisk w *Kędrzynie* i *Bardach* nad dolną *Parsetą* (ziemia kołobrzeska) (por. Łosiński 1972, ryc. 89, 92; Schoknecht 1977). W tym przypadku mamy na uwadze zarówno wytwory kultury zachodniosłowiańskiej (luksusowe naczynia typu *Feldberg* wytwarzane głównie na obszarze Pomorza Zachodniego i północnego Połabia – por. Łosiński 1991a) (ryc. 5: poz. osad. II: 13, 15, 18, 19, 21), jak i ekskluzywne produkty ludności kultury fryzyjskiej i/lub skandynawskiej ze starszego okresu wikińskiego (grzebienie typu A2 według Ambrosiani, tkaniny tzw. fryzyjskie), a także przedmioty o funkcji alternatywnej i różnej proveniencji, w ówczesnej Europie używane też w charakterze interregionalnych ekwiwalentów wymiany (paciorki szklane, bryłki bursztynu, żelazne gwoździe – tym razem jako grzywny [?]). Wspomniane wyżej przedmioty obcego pochodzenia zostały adaptowane w końcu VIII i IX wieku przez ludność strefy tzw. *feldberskiej*, a w charakterze elitarnych elementów kultury tzw. materialnej włączone w tamtejszy system społeczny. Niezależnie od skutków adaptacji elementy te zachowywały swą prymarną funkcję intrregionalnego znaku kulturowego, co sprzyjało nawiązywaniu i utrzymywaniu kontaktów między przedstawicielami obcych środowisk etno-kulturowych. Dodajmy, że kontakty te były stymulowane przez różnorodne czynniki

kulturowe (w tym przez mentalność jednostki/wspólnoty), jak również przez zapotrzebowanie oraz interesy społeczne, związane między innymi ze sferą gospodarki (na ten temat Kara 2021). W literaturze nadmienione zjawisko uznaje się za pochodną kontaktów kulturowych i gospodarczych, głównie handlowych, łączących słowiańską ludność południowo-zachodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego ze społecznościami Fryzów i Skandynawów okresu wikingów, przy czym wskazuje się na szczególną rolę w tym procesie zróżnicowanych liczebnie ugrupowań Normanów, złożonych między innymi z kupców oraz rzemieślników, którzy od VIII stulecia osiedlali się na ziemiach Słowian nadbałtyckich w pobliżu ich osiedli, przypuszczalnie za zgodą miejscowych wspólnot (Łosiński 1994; 2008, s. 125-169).

W nurt skandynawsko-słowiańskich relacji kulturowych wpisują się też stwierdzone w Santoku pozostałości skórzanego obuwia oraz wykonany z piaskowca prześlik (por. Davidan 1970, s. 87; Gabriel 1991, s. 271-275; Łosiński 2003, s. 73; Duczek 2004, s. 68; Kowalska 2019, s. 292; Lisowska i Gunia 2019, s. 282). W obu przypadkach chodzi o artefakty, których znaleziska w strefie nadbałtyckiej uznaje się za wyznaczniki elitarniej kultury skandynawskiej okresu wikingów (w tym czasie Słowianie używali na ogół obuwia z łyka), aczkolwiek w osiedlach rzemieślniczo-handlowych, zazwyczaj polietnicznych, z wyraźnym udziałem Normanów, nierzadko też w charakterze założycieli wspomnianych ośrodków, jakie w tym czasie funkcjonowały na ziemiach obecnego Pomorza Zachodniego i północnego Połabia (np. Menzlin, Wolin), były one z pewnością używane nie tylko przez ludność skandynawską (na ten temat Łosiński 1994). Uwaga dotyczy również grzebieni typu A według Ambrosiani (1981, s. 25, ryc. 9), reprezentujących wyroby wyspecjalizowanego nurtu rogownictwa skandynawskiego, w mniejszym zakresie fryzyjskiego (Cnotliwy 2013, s. 64, 66), które zostały odkryte nie tylko w Menzlin, w obrębie tamtejszego osiedla rzemieślniczo-handlowego (Schoknecht 1977, s. 187, tabl. 28: 19:1, 2, 4), czy na grodzisku w Kędrzynie, pow. kołobrzeski (Łosiński 1972, s. 65 oraz ryc. 89c), lecz również w reliktach najstarszej osady wolińskiej z końca VIII – początku IX wieku (Stanisławski i Filipowiak 2013, kolor. il. 18).

Obecność wyżej wymienionych przedmiotów w najstarszych osiedlach santockich dowodzi, naszym zdaniem, istnienia wyraźnych relacji kulturowych tego ośrodka z rzemieślniczo-handlowymi osiedlami strefy nadbałtyckiej, zwłaszcza z osadą w Menzlin, zważywszy na dogodne, hydrograficzne połączenia komunikacyjne Santoka z rejonem ujścia Odry. Ze wspomnianych relacji skłonni jesteśmy wyłączyć Wolin, mimo sygnalizowanych powyżej zbieżności w znaleziskach, ze względu na dotychczasowy brak w materiale santockim glinianych naczyń grupy *Fresendorf* według E. Schulda (1956), form charakterystycznych dla garncarstwa wczesnośredniowiecznego Wolina (Łosiński 1991b). Dodajmy, iż stwierdzone w Santoku luksusowe naczynia grupy *Feldberg* są w Wolinie reprezentowane przez stosunkowo nieliczne znaleziska (por. Stanisławski 2012).

Należy przypuszczać, że odnotowane w najstarszych osiedlach santockich ekskluzywne przedmioty pełniły w systemie kulturowym tamtejszych wspólnot funkcje co najmniej zbliżone do funkcji analogicznych przedmiotów rozpoznanych w strefie kulturowej Feldberg–Bardy–Kędrzyno. Były to niewątpliwie wyznaczniki prestiżu oraz pozycji społecznej, których posiadanie stanowiło czytelny znak przynależności do grupy społecznie uprzywilejowanej. Z kolei dzięki szerszym konotacjom interregionalnym, zwłaszcza symbolicznym, powszechnie respektowanym w strefie nadbałtyckiej, przedmioty te umożliwiały właścicielom podjęcie skutecznej komunikacji z jednostkami lub ludnością z tejsze strefy na bazie wspólnych idei kulturowych, łącznie z wymianą handlową dokonywaną za pomocą określonych płacideł. W tym przypadku wspomniane artefakty stanowiły znaki przynależności do ponadregionalnych, sieciowych ugrupowań ludzi możnych, powiązanych wspólną kulturą elitarną, mentalnością, polityką oraz interesem gospodarczym.

Wydaje się, że opisane powyżej przedmioty trafiły na teren obecnego Santoka w charakterze ekwiwalentów wymiany, powiązanych z wymianą „importów” lub tzw. importów pozornych (na temat Kara 2021, s. 122-123)¹¹. Jak dotąd, pozostałości omawianych osiedli nie ujawniły śladów przetwórstwa szkła czy bursztynu, a ślady obróbki skóry oraz poroża i kości nie wykraczają poza mniej lub bardziej wyspecjalizowaną wytwórczość rękodzielniczą.

Poziomy stratygraficzne nr III-IV (2. połowa IX – 1. połowa [zapewne 1. ćwierć] X wieku). Relikty obu poziomów ujawniły łącznie kilkadziesiąt zabytków tzw. ekskluzywnych, wśród których przeważają fragmenty lub okazy uszkodzone. Odkryte przedmioty wpisują się w następujące kategorie funkcjonalne (źródła zob. Niesiołowska-Wędzka 1965; Dymaczewska i Dymaczewski 1967; Kara 2006b; Zamelska-Monczak [red.] 2019, rozdziały IV.1 – K. Zamelska-Monczak, V.2 – K. Zamelska-Monczak, V.5 – J. Sawicka, V.6 – E. Lisowska, P. Gunia, V.8 – M. Cybulska, J. Maik):

1. tkaniny wełniane: „importy” z Jutlandii i/lub Fryzji o wysokim standardzie techno-użytkowym (III poziom stratygraficzny);

2. elementy stroju: brązowy kabłączek dwuogniwkowy (III poziom stratygraficzny), brązowa, tzw. lirowata sprzączka do pasa (IV poziom stratygraficzny);

3. narzędzia gospodarstwa domowego: osełki z fyllitu (poziomy stratygraficzne III-IV);

4. przybory tzw. toaletowe: grzebień z poroża (4 egz.), w tym ornamentowany, doskonale wykonany okaz typu A3 według Ambrosiani z III poziomu stratygraficznego;

¹¹ Wśród tych ostatnich należy domyślać się okazów będących osobistą własnością przybyszów (Skandynawów, Fryzów), z tego powodu wyłączonych zasadniczo z wymiany. Mogły one ulec zagubieniu lub wskutek uszkodzenia mogły zostać wyrzucone przez właścicieli. W tym sensie przedmioty te definiujemy jako tzw. importy pozorne. Ich identyfikacja w materiale archeologicznym jest bardzo trudna.

5. ozdobna szkatułka drewniana pokryta okładzinami z poroża: dwie ornamentowane okładziny szkatułki (IV poziom stratygraficzny);

6. ozdobne oprawki z poroża do rękojeści noża: oprawka zdobiona ornamentem ukośnie zakreślonych trójkątów i rombów (IV poziom stratygraficzny), oprawka zdobiona ornamentem tzw. rybiej łuski (IV poziom stratygraficzny);

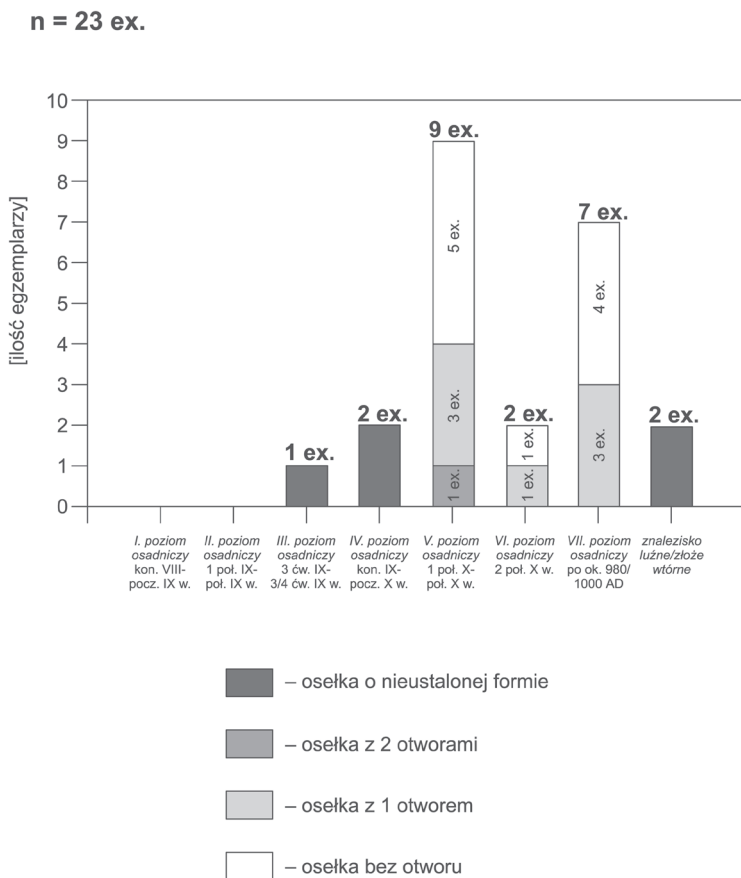
7. ozdoby szklane i/lub pieniądz niemonetarny (płacidło): paciorki szklane (poziomy stratygraficzne III-IV), w tym: a/ dwustożkowy, barwy jasnozielonej, b/ pierścieniowaty barwy szafirowej, c/ cylindryczny (bisier), koloru niebiesko-zielonego, d/ cylindryczny (bisier), barwy zielonej, e/ kulisty, segmentowy, koloru niebieskiego, f/ płaskokulisty (szkło tzw. wątrobiaste) z wtopionym płaskim „oczkiem”, ze szkła koloru zielonego, g/ kulisty, dwuwarstwowy, ze szkła tzw. wątrobiastego, może segment paciorka odcinkowego, h/ mozaikowy, ze szkła tzw. opakowego;

8. surowiec bursztynowy, wyroby z bursztynu (może pieniądz niemonetarny – płacidło): bryłki (2 egz., IV poziom stratygraficzny) oraz niewykończone zawieszki (2 egz., IV poziom stratygraficzny);

9. przybory kupieckie: kuboooktaedryczny (?) odważnik wagowy (?) z żelaza (III poziom stratygraficzny – zob. Zamelska-Monczak 2019, s. 285, tab. 2: 1090/60 oraz ryc. 4: 8).

Poza tym stwierdzono fragmenty kości zwierząt (głównie hodowlanych), szczątki ryb oraz liczne ziarniaki prosa tudzież rozpoznane po raz pierwszy w Santoku, w IV poziomie stratygraficznym, ziarniaki żyta (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 200-215, 234; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II-IV). Wraz z artefaktami zalegały one w reliktach budynków zrębowych oraz w ich bezpośrednim otoczeniu.

Należy podkreślić, iż część z wyżej wymienionych przedmiotów „luksusowych” ma analogie w poziomach stratygraficznych nr I-II. Potwierdzają one kontynuację istniejących przed połową IX wieku kontaktów wczesnośredniowiecznego Santoka z ludnością rzemieślniczo-handlowych osiedli strefy nadbałtyckiej. W ten nurt przestrzenno-kulturowych relacji wpisuje się między innymi santockie znalezisko luksusowego grzebienia grupy A3 według Ambrosiani (1981), okazji typowego dla skandynawskiego rzemiosła rogowniczego z 2. połowy IX i 1. połowy X wieku (patrz wyżej), jak również odkryta w Santoku, w III poziomie stratygraficznym, brązowa ozdoba uznana za dwuogniwkowy kabłączek skroniowy (ryc. 5). W tym przypadku nie można wykluczyć też alternatywnych funkcji tego przedmiotu, który w określonych sytuacjach mógł być przekształcany z ozdoby w tzw. brąz pierścieniowy – ekwiwalent wymiany. Pod względem formy jest to okaz pochodny pierścieniowemu srebru lub złotu, które stanowiły rodzaj tzw. płacidła – niemonetarnego pieniądza szczególnie popularnego w późnej starożytności i wczesnym średniowieczu w regionie basenu Morza Bałtyckiego (Geisslinger 1967; Gaul 1979; 1982; Kara 2009, s. 221; zob. też Dzieduszycki 1995, s. 96 i n.). Okazy podobne do znaleziska santockiego stwierdzono w datowanych na koniec VIII-IX stulecia reliktach rzemieślniczo-handlowego osiedla w Menzlin nad Pianą (Schoknecht

Ryc. 11. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Liczebność oselek wykonanych z fyllitu w poziomach osadniczych (funkcjonalno-stratygraficznych) wyróżnionych we wnętrzu grodziska, w wykopie nr II/1958-61. Oprac. M. Kara na podstawie J. Skoczylas 1988 oraz materiałów Instytutu Archeologii i Etnologii PAN – Ośrodek w Poznaniu. Według Kara 2006b, ryc. 5

1977, tabl. 22: 3:6, 8; Łosiński 1994, s. 115-116), w pozostałościach grodów w Kędrzynie i Bardach z VIII-IX wieku (będących jednocześnie ośrodkami rzemiosła i handlu – Łosiński 1972, s. 313-314, 329-330 oraz ryc. 89d-e; 92d) oraz w nieodległym od Santoka Ujściu, pierwotnie położonym w widłach Gwdy i Noteci, w najstarszym poziomie funkcjonalno-stratygraficznym tamtejszej osady wczesnośredniowiecznej (stan. 5), którego relikty w nowszej literaturze synchronizuje się z VIII/IX lub 1. połową (początkiem) IX wieku (Leciejewicz 1961, s. 17, 22 oraz ryc. 12: 3; Hensel, Hilczer-Kurnatowska i Łosińska 1995, s. 119-124 oraz tab. 5: warstwa VIII, tamże zweryfikowana chronologia stanowiska). W przeciwieństwie do pozostałych „kablęcików” okaz z Ujścia jest wykonany z połączanego brązu.

Bez wcześniejszych analogii w pierwszym oraz drugim poziomie stratygraficznym Santoka pozostają natomiast stwierdzone w reliktach tamtejszych osiedli nr III i IV ekskluzywne osełki z fyllitu¹² (ryc. 11), pozostałości drewnianej szkatułki pokrytej ozdobnymi okładzinami z poroża (może zrabowany i uszkodzony relikwiarz skrzynkowy – por. Quast 2012, tabl. 32-38) (ryc. 6: poz. osad. IV: 16-17), jak również niewykończone zawieszki z bursztynu (wraz z bryłkami tego surowca może stanowiące płacidła), ozdobne oprawki stożkowate z poroża, które pierwotnie stabilizowały organiczne rękojeści noży, oraz brązowa tzw. lirowata sprzączka do pasa, przy czym osełki zostały odnotowane w obu analizowanych poziomach stratygraficznych, a pozostałe zabytki tylko w poziomie nr IV.

W tej grupie na szczególną uwagę zasługują zawieszki z bursztynu, osełki z fyllitu oraz stożkowata oprawka rękojeści noża (wyrób ekskluzywny) pokryta starannie naniesionym ornamentem ukośnie zakreślonych rombów i trójkątów (ryc. 6: poz. osad. IV: 19). Ujawniają one wyraźne analogie w znaleziskach z Wolina datowanych na koniec IX-X wieku (por. Wojtasik 1957; Wojtasik 1992; Cnotliwy 1973; Kara 2006b; Szydłowski 2011; Lisowska, Zamelska-Monczak, Kolenda, Gunia i Łydzba-Kopczyńska 2017). Tym samym sugerują zaistnienie kontaktów kulturowych Santoka z ludnością Wolina najpóźniej na przełomie IX i X stulecia. Przypomnijmy, że relacje kulturowe z Wolinem nie zostały potwierdzone archeologicznie dla obu najstarszych osiedli santockich. Prawdopodobnie za pośrednictwem Wolina trafiła do Santoka również „lirowata” sprzączka do pasa o X-wiecznych analogiach z obszaru Rusi (patrz wyżej). Od końca IX wieku notuje się bowiem zaistnienie bezpośrednich kontaktów kulturowych i gospodarczych między Słowianami nadbałtyckimi a ludnością Rusi, w których dominującą rolę odgrywał wczesnomiejski ośrodek w Wolinie (na ten temat Łosiński 1993, s. 33). W tym kontekście okolicznością zastanawiającą jest brak wśród znalezisk santockich z końca VIII-X wieku (także pochodzących z lat 1932-1934) monet oraz przyborów kupieckich, które licznie rejestruje się w reliktach nadbałtyckich osiedli wczesnomiejskich lub osad rzemieślniczo-handlowych okresu wikingów¹³.

Na koniec należy odnotować obecność w Santoku, w IV poziomie stratygraficznym stanowiska nr 1, „rogowej” oprawki rękojeści noża pokrytej rytym ornamentem tzw. rybiej łuski, która w obrębie wymienionego stanowiska jest znaleziskiem unikatowym (ryc. 6: poz. osad. IV: 20). Zabytek ma analogie w kul-

¹² Część badaczy upatruje w tego rodzaju przedmiotach kamieni probierczych bądź płacidel (Szydłowski 2011; Jeżek 2012; 2017). W określonych sytuacjach mogły pełnić też rolę amuletów. Nie powinno się przypisywać tym artefaktom jednej funkcji.

¹³ Do XI wieku brak w Santoku znalezisk wag, a do wieku X być może znalezisk monet (zob. Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 16-17, tab. II; Zamelska-Monczak 2019, s. 279-286, 300; Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 218-219). Metrykę, sięgającą 1. połowy X wieku, należy przypisać natomiast znaleziskom najstarszych odważników wagowych z Santoka (potwierdzone nielicznie; okazy z IX-wiecznych poziomów użytkowych są wysoce problematyczne). Brak przesłanek wskazujących jednoznacznie na wykorzystywanie wspomnianych przedmiotów w charakterze odważników wagowych (Zamelska-Monczak 2019, s. 286-301, tam też informacje o funkcji znalezisk).

turze wielkomorawskiej (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 211, 214, tamże dalsza lit.; Kavánová 1995, s. 205-206 oraz ryc. XXXVII: 23, 33; tabl. 26: 7, 11), przy czym podobne oprawki znane są również z nawarstwień grodów kulturowej strefy Tornow-Klenica z dorzecza środkowej Odry oraz Nadobrza, datowanych na 2. połowę lub koniec IX-X wieku (Kieseler 2016, s. 295-296 oraz ryc. 51)¹⁴. Znaleźisko santockie skłonni jesteśmy interpretować jako świadectwo istniejących w końcu IX i 1. połowie X wieku kontaktów elity wczesnośredniowiecznego Santoka z ludnością ościennego Nadobrza; bezpośrednich relacji z ówczesną kulturą ludności obszaru Moraw i Śląska nie można definitywnie wykluczyć, ale wydają się one – przynajmniej obecnie – mało prawdopodobne.

Poziom stratygraficzny nr V (1. połowa X [zapewne 2. ćwierć] – 3. ćwierć X wieku) oraz poziom stratygraficzny nr VI po A.D. 970. Relikty obu poziomów ujawniły kilkadziesiąt zabytków tzw. wydzielonych, głównie we fragmentach lub uszkodzonych. Dla naszych rozważań istotne znaczenie mają zwłaszcza znaleziska, w tym zespół ceramiki naczyniowej, z poziomu stratygraficznego nr VI. Przypomnijmy, że wspomniany poziom jest tożsamy z relikdami tzw. młodszego grodu santockiego, który najprawdopodobniej wzniesiony został około roku 970 na miejscu warowni pobudowanej w końcu IX lub 1. połowie X wieku.

Z VI poziomu osadniczego grodziska w Santoku pozyskano homogeny zespół ceramiki, liczący 7728 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 221-226 oraz tabela między s. 232 a 233; Dymaczewska 1969, s. 159, tabela; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Szczegółowej analizie techno-stylistycznej poddano ułamki brzegów (n = 1066), wśród których odnotowano nieznaczną dominację naczyń obtaczanych całkowicie, silnie formująco (54%), nad pojemnikami obtaczanymi górą (45,2%) i całkowicie ręcznie lepionymi (0,8%) (ryc. 9). Wśród ceramiki obtaczanej całkowicie dominują pojemniki grupy *Teterow* oraz *Vipperow* według E. Schulda (te ostatnie przeważają), o silnie zestandaryzowanej formie i zdobnictwie, wykonane w zachodniopomorskim stylu garncarskim (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 226 oraz ryc. 25: 3; 26: 2-5, 8; Dymaczewska 1969, ryc. 20: 4, 8, 10, 12; 21: 2-3; 22: 6, 9; 26: typy XIV-XVI; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994, s. 130 i n.) (ryc. 12: 13, 15-21; 13: 12, 14-17). Poziom dostarczył też nielicznych naczyń o wylewie w kształcie cylindrycznej szyjki (1% zbioru – Dymaczewska 1969, s. 196, tabela oraz ryc. 26: typ XX) (ryc. 12: 14) oraz zdobionych plastycznymi listwami dużych naczyń zasobowych grupy *Weisdin* według E. Schulda (1956; zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, ryc. 25: 5) charakterystycznych dla Słowiańszczyzny nadbałtyckiej (ryc. 13: 13). Ponadto zarejestrowano śladowe ilości strefowo ornamentowanych pojemników grupy *D* według Z. Hilczerówny (1967; zob. Dymaczewska 1969, ryc. 21: 4),

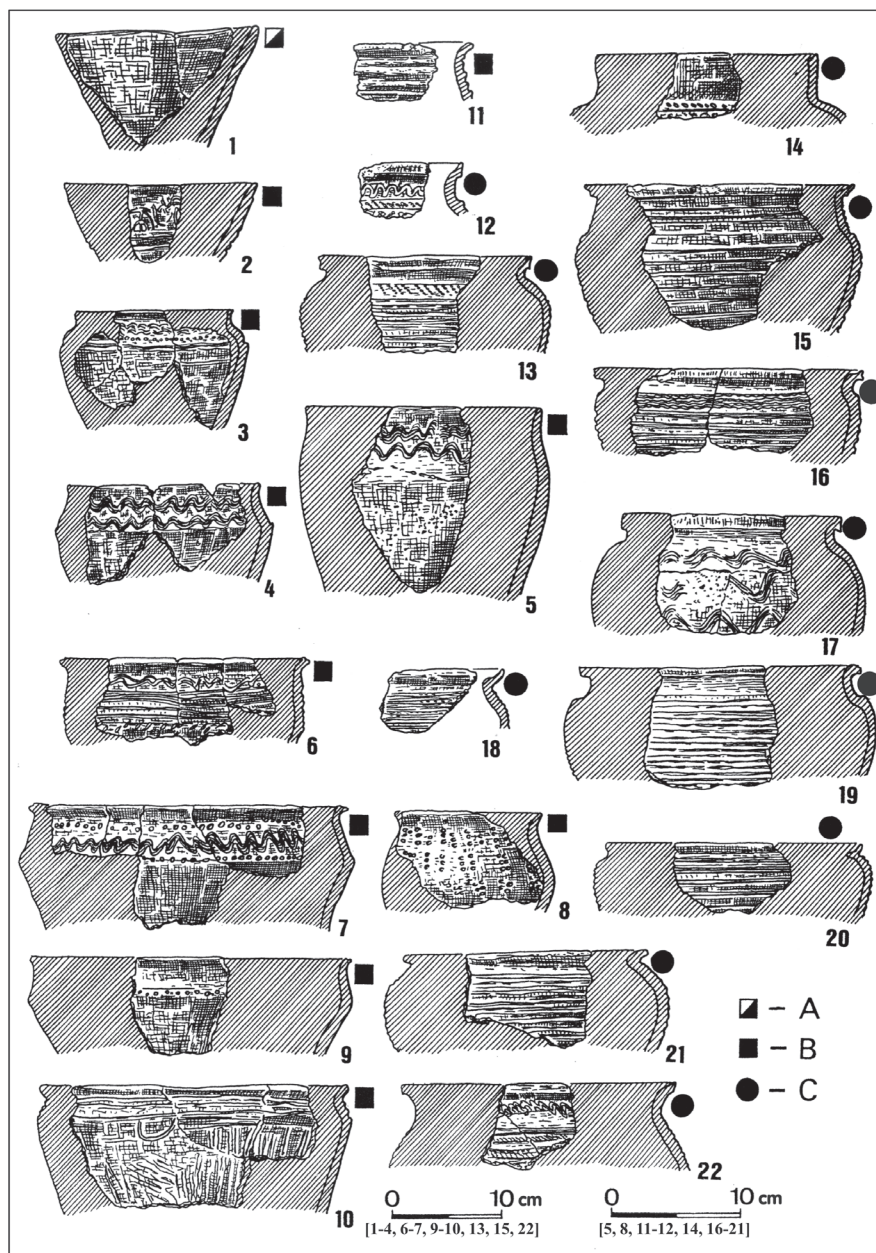
¹⁴ O strefie Tornow-Klenica, zwłaszcza o jej zasięgu terytorialnym zob. Leciejewicz 1989, s. 54-55, ryc. 4: II.

typowych dla obszarów południowej i centralnej Wielkopolski oraz pogranicza wielkopolsko-śląskiego w X – 1. połowie XI wieku (ryc. 12: 22).

Analogie do ekskluzywnej ceramiki *grupy D* stwierdzono między innymi na wczesnośredniowiecznym grodzisku z 2. połowy X lub końca X – początku XI wieku w Strachowie, stan. 1 (pow. strzebiński, woj. dolnośląskie), a także – tu niemal ściśle odpowiedniki – w reliktach zachodniej, przywałowej części grodu w Poznaniu Zagórze (stan. Wieżowa 2), w osadniczej warstwie nr VIII datowanej orientacyjnie na wiek X (Dzięciołowski 1974, s. 163-164 oraz tabl. 3: 17; Lodowski 1974; 1980) oraz w poziomie osadniczym tzw. podgrodzia w Kórniku-Bninie (stan. 2b) z 2. połowy X stulecia (Szamałek, Dudziak-Jankowiakowa i Karolczak 1979, s. 161 oraz ryc. 41: 17). Odnotujmy, że w analizowanym zbiorze ceramiki z Santoka wystąpiły co najmniej trzy wklęsłe dna z dookólnym pierścieniem i wypukłym, centrycznym znakiem garncarskim (m.in. krzyża) (ryc. 13: 18-19). Zarejestrowano też dno zasobowego naczynia z tzw. sęczkiem-guzkiem na zewnętrznej (wklęsłej) powierzchni (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, ryc. 26: 7, 9; Dymaczewska 1969, ryc. 22: 11-12).

Strukturą technotypów oraz zestawem form zespół ceramiczny z VI poziomu grodziska w Santoku nawiązuje niemal ściśle do kolekcji glinianych naczyń odkrytych w warstwach zabudowy wczesnomiejskiego osiedla na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie, datowanych na 2. połowę X stulecia (patrz wyżej). Zaobserwowane zbieżności są tak wyraźne, iż pozwalają z dużą dozą prawdopodobieństwa uznać oba zespoły za synchroniczne, a zarazem dowodzą ścisłych kulturowych powiązań Santoka z wczesnomiejskimi ośrodkami Słowian nadbałtyckich, zwłaszcza z położonym w rejonie ujścia Odry Szczecinem i Wolinem¹⁵. Metrykę poziomu potwierdzają również obecne w nim strefowo ornamentowane „luksusowe” naczynia *grupy D* według Hilczerówny (1967), o analogiach z 2. połowy X-X/XI wieku, wskazujące na związki ówczesnego Santoka ze „śląskimi” oraz „wielkopolskimi”

¹⁵ Istnienie kontaktów wczesnośredniowiecznego Santoka z Wolinem (lub ewentualnie ze Szczecinem) sugeruje też wykonana z drewna cisowego niewielka, ozdobna rękojeść noża lub narzędzia kolczego, odkryta w Santoku w latach 1932-1933 przez archeologów niemieckich (Brackmann i Unverzagt [red.] 1936, s. 91-92 oraz ryc. 14: 1, plan III; Zamelska-Monczak 2013, s. 272) (ryc. 14). Przedmiot zalegał w reliktach najstarszej fazy grodu piastowskiego. W nomenklaturze niemieckiej był to „Burg 2a”, który można synchronizować z VI fazą stratygraficzno-funkcjonalną (tożsamą z VI horyzontem-poziomem osadniczym), wyróżnionymi na tym samym stanowisku (Santok 1) podczas powojennych badań archeologicznych (por. Dymaczewski 1975, s. 235, ryc. 2; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 14, tab. I). Pod względem stylistyki ornamentu (skomponowane w oryginalną całość wątki zoomorficzno-geometryczno-plecionkowe), jak również techniki oraz standardu jego wykonania (bardzo starannie naniesiony rylcem i/lub nożem), zabytek wpisuje się w łączone z Wolinem wyroby tzw. pomorskiej szkoły ornamentyki skandynawsko-insularnej z X-XI wieku (Duczko 2000, s. 29 oraz ryc. 5c). Bardzo bliską analogią do zabytku santockiego jest zdobiona rękojeść drewniana, którą odkryto na Rynku Warzywnym w Szczecinie, w warstwie osadniczej z 1. połowy X wieku (Kowalska 2011, s. 101 oraz ryc. 8). Przedmiot nie został ukończony; na tej podstawie sugeruje się jego miejscowe pochodzenie (Kowalska 2013, s. 252-253). W tym stanie mógł jednak trafić do Szczecina z innego ośrodka wytwórczego; wśród znalezisk szczecińskich jest unikatem (zob. Leciejewicz, Rulwicz, Wesołowski i Wieczorowski 1972, s. 7, tabela chronologiczna oraz tabl. Xa; Xb: 31).

Ryc. 12. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Wybór ceramiki naczyniowej z VI poziomu osadniczego (funkcjonalno-stratygraficznego), wyróżnionego we wnętrzu grodziska, w wykopie nr II/1958-61. Według Kara 2010, ryc. 5

Legenda: A – naczynie całkowicie ręcznie lepiące lub obtaczane przykrawędnie; B – naczynie obtaczane góra; C – naczynie obtaczane całkowicie, silnie formujące

ośrodkami grodowymi państwa Mieszka I (około 960-992), w tym tej rangi co Poznań (na ten temat Kara 2010).

Poza ceramiką VI poziom osadniczy dostarczył bogatego zespołu przedmiotów związanych z tzw. gospodarstwem domowym, zwłaszcza narzędzi do obróbki skóry oraz produkcji tkanin (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 223, oraz tabela między s. 232 a 233; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Są to: żelazne noże, „rogowa” oprawka rękojeści noża (?), oselki z fyllitu oraz liczne kościane tzw. kolce, igły, szydła i szydełka, a także przęśliki wykonane z gliny. Natrafiono również na fragmenty wełnianego surowca oraz na kawałki poroża i kości, które – w przeciwieństwie do znalezisk szczecińskich – noszą ślady obróbki „nieprofesjonalnej” (zob. Podgórski 1966; Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 223, oraz tabela między s. 232 a 233; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Ponadto pozyskano zróżnicowany zbiór wyrobów o ekskluzywnym charakterze (ryc. 6), w tym kilka przedmiotów spełniających kryteria niezależnych, archeologicznych wyznaczników chronologii okresu średniowiecza (zob. Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 223, 226 oraz ryc. 29: 3¹⁶, 5-6; 30: 2-3, 8; Zamelska-Monczak [red.] 2019, s. 103 oraz ryc. IV.1.35). Odkryto:

1. elementy uzbrojenia: żelazne groty strzał, grot włóczni z żelaza (Wyganowski 2019, s. 245-246, 249 oraz ryc. V.4.2: 1);

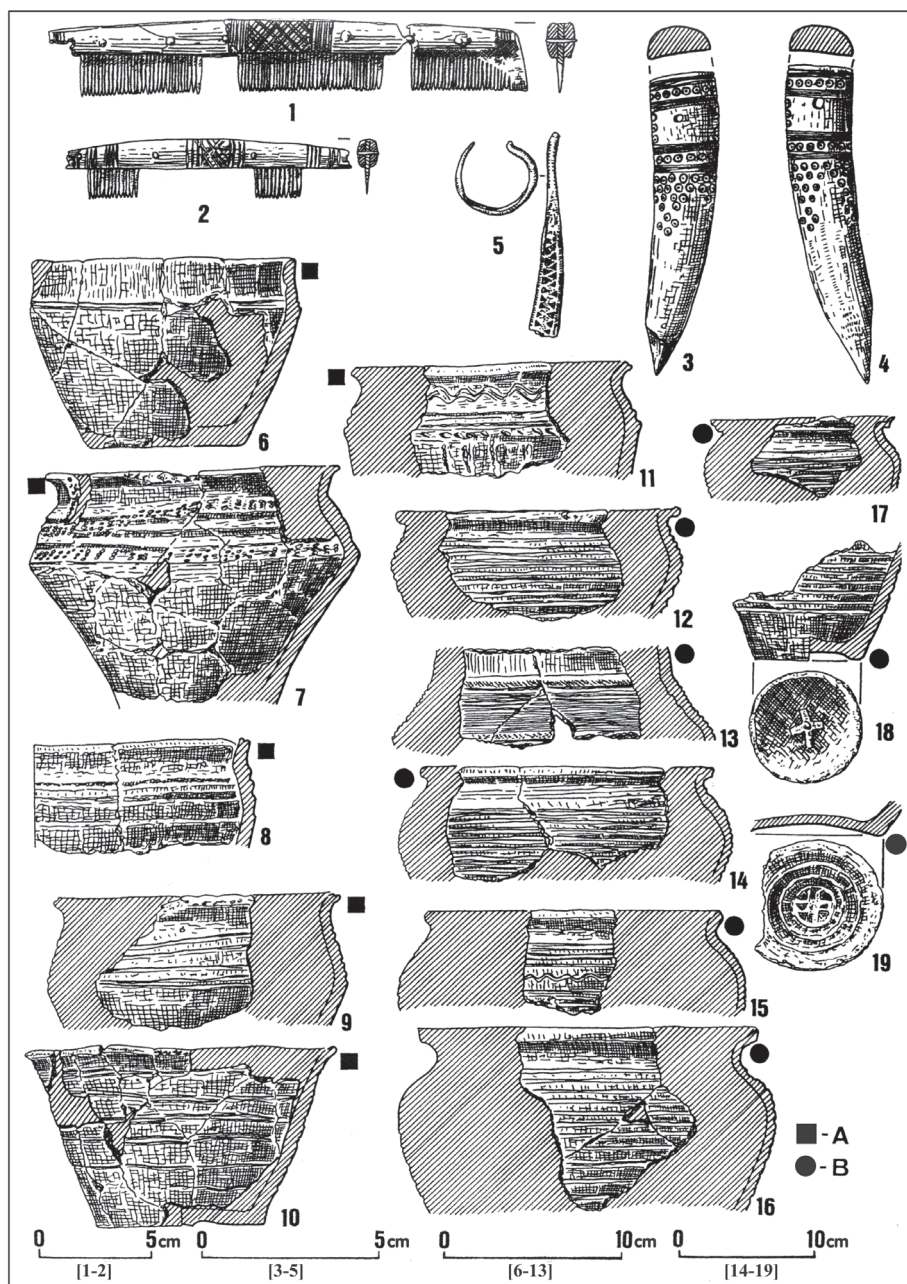
2. przybory tzw. toaletowe: pięć grzebieni grupy IB, typu VII, z tego jeden okaz typu VII, odmiany 5b według Cnotliwego (1973, s. 112, przyp. 92), a pozostałe prawdopodobnie tego samego typu¹⁷ (ryc. 13: 1 – typ IB-VII-5b; 13: 2 – typ IB-VII);

3. ozdoby i elementy stroju: mosiężny pierścionek ornamentowany wytłaczanym motywem tzw. wilczych kłów, typu Fr 2 według M. Stenbergera (1958)¹⁸ (ryc. 13: 5),

¹⁶ Zilustrowany pod tym numerem grzebieni został znaleziony w VI poziomie stratygraficzno-funkcjonalnym; w cytowanej publikacji zabytek błędnie łączony jest z poziomem nr V.

¹⁷ Zamelska-Monczak 2014, tab. 1 oraz ryc. 6: 1-3, 7 (ar 297), 9 (ar 297?). Znalezione w VI poziomie osadniczym grodziska w Santoku grzebienie grupy IB-VII-5b to zapewne wyroby wyspecjalizowanych rogowników z Pomorza Zachodniego, głównie z Wolina. Szczyt produkcji wymienionych grzebieni przypadał na koniec X – 1. połowę XI stulecia – zob. Cnotliwy 1973, s. 104-115; Kara 2021, s. 110. Powyżej odnotowaliśmy tylko grzebienie z aru omawianego w niniejszym artykule; liczba wszystkich grzebieni odkrytych w reliktach poziomu nr VI jest większa (por. Zamelska-Monczak 2014; Zamelska-Monczak [red.] 2019).

¹⁸ O chronologii tego typu pierścionków (X-XI w.) piszemy powyżej. Przypuszcza się, iż były to wyroby złotnictwa skandynawskiego, przede wszystkim wytwórców gotlandzkich. Formowano je z brązowego, srebrnego lub złotego drutu, „szynę/obręcz” rozklepując w taśmowate rozszerzenie pokryte puncowanymi rzędami tzw. wilczych kłów. Zwężające się końce pierścionka, o przekroju drutu, zazwyczaj splatano lub nakładano na siebie (zob. Thunmark-Nylén [red.] 1981, s. 70; Kóčka-Krenz 1983, s. 154 oraz tabl. 20: 11). W dotychczasowej literaturze (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, s. 226) znaleziony w Santoku pierścionek interpretowany jest jako unikatowy kabłączek skroniowy. Pod względem formy i zdobnictwa porównuje się go z brązową bransoletą proveniencji skandynawskiej, odkrytą na grodzisku w Kołobrzegu-Budzistowie, stan. 1, w warstwie datowanej na koniec IX – początek X stulecia (zabytek kołobrzegiński zob. Łosiński 1972, s. 92 oraz ryc. 107c).

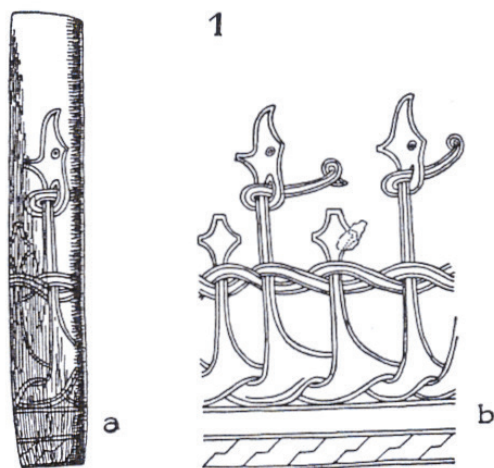
Ryc. 13. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Wybór ceramiki naczyniowej oraz zabytków tzw. wydzielonych z VI poziomu osadniczego (funkcjonalno-stratygraficznego), wyróżnionego we wnętrzu grodziska, w wykopie nr II/1958-61. Według Kara 2010, ryc. 4
Legenda: A – naczynie górą obtaczane; B – naczynie całkowicie obtaczane, silnie formujące

bursztynowy przęślik lub paciór, oselki z fyllitu, zwłaszcza z wywierconym otworem do zawieszania u pasa lub na szyi (ryc. 11);

4. pieniądz niemonetarny, w tym ozdoby: trzy szklane paciorki, m.in. segmentowany żółtego koloru (Sawicka 2019, s. 261, ryc. V.5.2: 22) oraz dwie bryłki bursztynu;

5. wykonane przez wyspecjalizowanego rękodzielnika ozdobne przedmioty z bursztynu i poroża: bursztynowa kolistą płytką, fragment okładziny z poroża pokrytej motywem plecionkowym, dwa fragmenty bogato ornamentowanej pochewki rogowej składanego sierpa, wtórnie przerobione na tzw. kolce¹⁹ (ryc. 13: 3-4).

¹⁹ Pozostałość pochewki składanego sierpa, tzw. kosera (Dymaczevska i Dymaczevski 1967, s. 223 oraz ryc. 30: 2-3) to nie jedyne tego rodzaju znalezisko z Santoka. Przed II wojną światową podobny okaz odkryli archeolodowie niemieccy w północnej części grodziska, w warstwach, które zinterpretowali jako relikty warowni nr 3-4 z XI-XI/XII wieku. Drugi – o zbliżonej formie i zdobnictwie – został wyłowiony również przed wojną w pobliżu grodziska podczas regulacji koryta Warty (Rajewski 1948, s. 553, nr 3). Najbliższą analogią do znalezisk santockich jest żelazny, ząbkowany sierp w ozdobnej pochewce z poroża pokrytej motywami liniowo-oczkowymi, który odkryto na Górze Lecha w Gnieźnie, na stanowisku nr 16 (tzw. III podgrodzie) (zob. Rajewski 1939, s. 88 oraz ryc. 15; Rajewski 1948, s. 551-553 oraz ryc. 3; Hensel 1953, s. 69-70 oraz ryc. 43). Wśród znalezisk składanych sierpów w pochewce z poroża lub drewna, zazwyczaj bogato ornamentowanej, większość pochodzi z relikwów wczesnośredniowiecznych zespołów grodowych z centralnej oraz północno-wschodniej Wielkopolski (Biskupin, stan. 4; Gniezno-Góra Lecha, stan. 16; Gniezno, stan. 22; Ostrów Lednicki/Rybitwy, stan. 3a, 3b; Poznań, ul. Śródka 7 – zob. Rajewski 1948; Szulca 2000, s. 107, 115, nr 30 oraz tabl. 11: 1; Radka 2014, s. 154, 165, nr 4, 12 oraz tabl. 18: 13, 18; Pawlak i Pawlak 2015, s. 28-29 oraz ryc. 11; Sawicki 2017, cytowany tam zabytek z Poznania-Ostrowa Tumskiego 17 najprawdopodobniej nie ma związku z tym stanowiskiem). Pojedyncze egzemplarze odnotowano na Dolnym Śląsku, w Małopolsce, na Mazowszu, Pomorzu Zachodnim (m.in. na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Stargardzie Szczecińskim, leżącym na szlaku Santok-Szczecin-Wolin), w Meklemburgii (Niemcy), na Półwyspie Sambijskim (obecnie Rosja – obwód kaliningradzki/królewiecki), w Czechach oraz Anglii (Rajewski 1948; Cnotliwy 1973, s. 230; Żaki 1974, s. 293, ryc. 237; Kulakov 1990, s. 81, nr 70 oraz tabl. 27: 9; Becker 1991, s. 126-129; Bartošková 2010, s. 133, ryc. 27: 1; Błoński 2013; Osiadacz 2020). Wnosząc z chronologii znalezisk, tego rodzaju zabytki można łączyć z okresem *circa* 2. połowa X-XI/XII wieku. W przeważającej większości są to luksusowe wyroby wyspecjalizowanych rogowników (być może wykonane na konkretne zamówienie lub w niewielkiej serii); ich wytwórcy mogli wywodzić się z osiedli rzemieślniczo-handlowych bądź ośrodków wczesnomiejskich z obszaru Słowiańszczyzny nadbałtyckiej, m.in. z Wolina, co sugeruje stylistyka zdobnictwa niektórych sierpów (np. znalezisk z Biskupina, Poznania czy Nasielska – na ten temat Błoński 2013). Odnajmy, że okaz ze Scazyna w Meklemburgii – odkryty na słowiańskiej osadzie z XI wieku – zalegał w pobliżu paleniska wykorzystywanego w metalurgii (Becker 1991). W literaturze uważa się, iż tzw. kosery mogły być wykonywane w różnych ośrodkach na terenie Europy, m.in. Środkowej lub Wschodniej. Sądząc z odkrytego na Ostrowie Lednickim półwytworu oprawy-pochewki składanego sierpa, nie można wykluczyć produkcji tego rodzaju przedmiotów (przynajmniej w wersji niezdobionej) lub ich naprawiania w dorzeczu środkowej Warty. Z kolei według zatrudnionego na Ukrainie białoruskiego badacza Artema Papakina (2019, s. 64 oraz ryc. 4), żelazne kosery były szczególnie popularne w kulturze Chazarów; z tym też środowiskiem skłonny jest łączyć pochodzenie znalezisk wielkopolskich. Nie odrzucając definitywnie tak sformułowanego poglądu, uważamy go jednak za dyskusyjny, nie został bowiem podbudowany wynikami szczegółowej analizy porównawczej. Składane sierpy interpretuje się jako elementy wyposażenia jeźdźców, zwłaszcza elitarnych wojowników konnych. Uważa się, iż służyły przede wszystkim do pozyskiwania paszy dla koni lub zwierząt jucz-

Ryc. 14. Santok, stan. 1, pow. gorzowski. Zdobiona rękojeść noża lub narzędzia kolczego, wykonana z drewna cisu, odkryta przez archeologów niemieckich w latach 1932-1933 w reliktach wnętrza najstarszego grodu wczesnopiastowskiego (tzw. Burg 2a). Według Brackmann, Unverzagt (red.) 1936, s. 92, ryc. 14: 1 (bez skali)

Podobne jak w przypadku ceramiki, także zbiór wydzielonych artefaktów z VI poziomu Santoka ujawnia bliskie analogie do znalezisk z wczesnomiejskiej osady na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie, datowanej na 2. połowę X wieku. W tym przypadku rysują się też różnice. I tak, rozpatrywane nawarstwienia grodziska santockiego nie dostarczyły śladów „profesjonalnej” obróbki poroża, natomiast w Szczecinie nie zarejestrowano strefowo ornamentowanej ceramiki naczyniowej *grupy D* według Hilcerówny (1967) oraz uzbrojenia i przedmiotów o charakterze paramilitarnym (broń odnotowano natomiast w wykopie na Rynku Warzywnym, gdzie odsłonięto założoną około roku 900 rzemieślniczo-handlową dzielnicę wczesnomiejskiej aglomeracji szczecińskiej, przy czym warstwy z X – 1. połowy XI wieku dostarczyły tylko żelaznego topora lub siekiery oraz żelaznego grotu strzały z zadziornami – Leciejewicz, Rulewicz, Wesołowski i Wieczorowski 1972, s. 7, tabela chronologiczna oraz tabl. Va-Vb; Leciejewicz 1979, s. 68-71). Obecność w VI poziomie osadniczym Santoka stosunkowo licznych elementów

nych, a także do trzebienia gąszczu leśnego, co nie wyczerpuje w przypadku tego rodzaju przedmiotów możliwości innych zastosowań, na przykład w charakterze broni lub narzędzi rytualnych (Stattler 1962, s. 333; Żaki 1974, s. 293; Hensel 1987, s. 65-66; Sawicki 2017, s. 65). Funkcję zabytków jako sierpów podał w wątpliwość Becker (1991, s. 129); argumenty przytoczone przez badacza nie przekonują.

elitarnego uzbrojenia²⁰ upodabnia gród do warowni wczesnopiastowskich, funkcjonujących w 2. połowie X – 1. połowie XI wieku w ośrodkowej części Wielkopolski, które charakteryzowały się wyraźnym, a niekiedy nawet bardzo znaczącym odsetkiem ludności zmilitaryzowanej (na ten temat Modzelewski 1975; Kurnatowska 1991; Kara 1991).

Podsumowanie

Wyniki przeprowadzonej analizy pozwalają sformułować następujące wnioski. Przeważają ustalenia szczegółowe:

Wszystkie z rozpoznanych na stanowisku nr 1 w Santoku (ar 297) reliktyw wczesnośredniowiecznych osiedli – niezależnie od faktu wyodrębnienia ich w gród, co nastąpiło dopiero pod koniec IX lub w 1. połowie X wieku – ujawniły wyraźne liczebnie zespoły ekskluzywnej kultury materialnej, wykazujące zarówno określone różnice, jak i zbieżności.

Obecność wspomnianych zespołów wskazuje na zaawansowane rozwarstwienie społeczne wspólnot poszczególnych osiedli santockich, począwszy od założenia najstarszego z zarejestrowanych archeologicznie na omawianym stanowisku (osiedle wzniesione na calcu w końcu VIII wieku).

Analiza porównawcza poszczególnych zespołów ekskluzywnej kultury materialnej pozwoliła zaliczyć odkryte w Santoku przedmioty luksusowe do trzech makrozespołów, zróżnicowanych w zakresie chronologii oraz relacji kulturowo-przestrzennych. Wspomniane makrozespoły, z których pierwszy zawiera się w przedziale chronologii: koniec VIII – połowa IX wieku, drugi w przedziale: 2. połowa IX – początek X wieku, a trzeci przypada generalnie na stulecie X,

²⁰ Zbiór militariów z poziomu stratygraficznego nr VI tzw. wewnętrznego grodu uzupełniają znaleziska z przedwojennych badań północnej (nadwarciańskiej) partii stanowiska (Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Z warstw interpretowanych przez archeologów niemieckich jako relikty santockich grodów nr 2a-2b z 2. połowy X-XI wieku – w powojennej literaturze synchronizowane z VI poziomem osadniczym, o czym wzmiankowaliśmy powyżej – pochodzi żelazny topór typu IV według Nadolskiego (1954, s. 170, nr 116, tam zamiast „gród” błędnie „grób”), żelazny grot strzały oraz żelazne wędziło typu I według Nadolskiego (1954, s. 214, nr 22). Podczas regulacji koryta Warty w latach 1932/1933 wyłowiono ponadto żelazny miecz typu Y według Petersena (1919), z głownią w skórzanej pochwie, najprawdopodobniej współczesny wymienionym zabytkom (por. Sarnowska 1955, s. 292, 307; Nadolski 1954, s. 152, nr 58; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Należy zaznaczyć, że starsze poziomy osadnicze grodziska w Santoku (stan. 1) nie ujawniły uzbrojenia i elementów oporzędzenia jeździeckiego, z wyjątkiem reliktyw V horyzontu zabudowy grodu z 1. połowy X wieku, gdzie zarejestrowano żelazną ostrogę typu I: 1 według Z. Hilczerówny (1956) (Dymaczewska i Dymaczewski 1967, tabela między s. 232 a 233, ryc. 30: 7; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1987, tab. II). Przypomnijmy, że ostrogi tego typu były popularne w X i 1. połowie XI wieku w Europie Północnej, Środkowej i Zachodniej. Stanowiły nie tylko element ekskluzywnego oporzędzenia jeździeckiego, lecz również znak przynależności do grupy elitarnych wojowników konnych – ludzi możnych (Kind 2002; Goßler 2014).

informują o modelach elitarnych nurtów kultury ludności wczesnośredniowiecznego Santoka.

Istotne znaczenie w uformowaniu się wyżej wymienionych modeli kultury miały relacje ludności Santoka z elitami rozwiniętych gospodarczo osiedli z obszaru obecnego Pomorza Zachodniego i północnych ziem Połabia, przy czym w okresie funkcjonowania trzech najstarszych „otwartych” osiedli santockich (koniec VIII – 2. połowa IX wieku) wspomniane relacje najprawdopodobniej wyznaczały kontakty z ludnością kulturowej strefy Feldberg–Bardy–Kędrzyno oraz z rzemieślniczo-handlową osadą w Menzlin. Od końca IX wieku w sieci transregionalnych powiązań Santoka dominować zaczęły kontakty z Wolinem, widoczne w kulturze materialnej santockiego osiedla nr IV, które w stuleciu X rozszerzone zostały najprawdopodobniej o relacje z ośrodkiem szczecińskim. Od końca IX wieku kultura elitarna ludności Santoka ujawnia obecność stosunkowo nielicznych ekskluzywnych przedmiotów typowych dla kultury grodów strefy Tornow–Klenica, zwłaszcza z obszaru środkowego dorzecza Odry oraz sąsiedniego Nadobrza. Z kolei znaleziska z reliktyw młodszego grodu w Santoku – zapewne inwestycji piastowskiej zrealizowanej po roku 970 na pozostałościach tzw. warowni nr 1 – dokumentują zbieżności chronologiczno-kulturowe tak z rozwiniętymi gospodarczo osiedlami z rejonu ujścia Odry, jak też z wczesnopiastowskimi grodami z terenu Wielkopolski centralnej (zwłaszcza z Poznaniem).

Obecność w kulturze materialnej ludności Santoka niemonetarnych ekwiwalentów wymiany oraz ekskluzywnych „importów” z kręgu kultury fryzyjskiej, skandynawskiej, wielkomorawskiej i zachodniosłowiańsko-nadbałtyckiej sugeruje istotną rolę w dziejach tegoż ośrodka wymiany targowej. Z kolei brak w znaleziskach santockich do wieku XI ewidentnych (!) przyborów kupieckich, a znalezisk monet do wieku X (?), świadczyć może o specyfice kulturowej ośrodka w starszych fazach jego istnienia.

Formowanie się elitarnych nurtów kultury ludności Santoka następowało w drodze adaptacji określonych wzorców oraz idei z ościennych ośrodków cywilizacji i prowadziło do przekształcania ich we własny system społeczno-kulturowy.

Konflikt interesów: Autor deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autor przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Bibliografia

- Ambrosiani K. 1981, *Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe*, Stockholm Studies in Archaeology, t. 2, Stockholm, Göteborgs Offsettryckeri.
- Arbman H. 1940-1943, *Birka. Die Gräber*, t. 1: 1-2 (Tafeln, Text), Uppsala, Uppsala, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Banaszkiewicz J. 1998, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadlubka*, Wrocław, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej.
- Bartošková A. 2010, *Budeč – ein bedeutendes Machtzentrum des frühen böhmischen Staates*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, t. 38, s. 85-159.
- Becker D. 1991, *Ein Klappmesser aus der slawischen Siedlung Scarzyn, Gemarkung Parchim*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 36: 3, s. 126-129.
- Blifel'd D.Ī. 1977, *Davn'orus'ki pam'atki Šestovici*, Kiïv, Naukova Dumka.
- Błoński M. 2013, *Antler Sickle Handle from Nasielsk. An Example of the Pomeranian School of Scandinavian-Insular Ornament from Mazovia*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Interdisciplinary Medieval Studies, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 315-321.
- Brackmann A., Unverzagt W. (red.) 1936, *Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten*, t. 1: *Zantoch in der schriftlichen Überlieferung und die Ausgrabungen 1932/33*, Leipzig, Verlag von S. Hirzel.
- Callmer J. 1977, *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia c. 800-1000 A.D.*, Acta Archaeologica Lundensia, series 4, nr 11, Bonn – Lund, Rudolf Habelt Verlag & CWK Gleerup.
- Chudziak W. 2009, *Wyspa na Żółtym na Jeziorze Zarańskim – na pograniczu rzeczywistości i transcendencji*, w: T. Sawicki (red.), *Studia nad dawną Polską*, t. 2, Gniezno, Muzeum Początków Państwa Polskiego, s. 47-70.
- Chudziak W., Kaźmierczak R. (red.) 2014, *The Island in Żółte on Lake Zarańskie. Early Medieval Gateway into West Pomerania*, Toruń, Institute of Archaeology Nicolaus Copernicus University.
- Cnotliwy E. 1973, *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- 2013, *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, w: M. Bogucki, M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso / Truso Studies*, t. 2, Elbląg, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu & Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, s. 13-181.
- Cnotliwy E., Leciejewicz L., Łosiński W. (red.) 1983, *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 23, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Davidan O.I. 1970, *Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia (on the evidence of archaeological material from Zemljanoe gorodišče)*, w: K. Hannestad, K. Jordal, O. Klindt-Jensen, K.R. Schmidt, C. Stief (red.), *Varangian Problems. Scando-Slavica*, supplementum 1, Copenhagen, Munksgaard, s. 79-91.
- Duczko W. 2000, *Obecność skandynawska na Pomorzu i słowiańska w Skandynawii we wczesnym średniowieczu*, w: L. Leciejewicz, M. Rębkowski (red.), *Salsa Cholbergensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, Kołobrzeg, Urząd Miasta w Kołobrzegu & Wydawnictwo Le Petit Café Kołobrzeg, s. 23-44.
- 2004, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD, t. 12, Leiden, Koninklijke Brill NV.
- Dulnicz M. 2001, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dymaczewska U. 1966, *Chronologia sprzączki lirowatej z Santoka pow. Gorzów*, „Slavia Antiqua”, t. 13, s. 459-465.
- 1969, *Ceramika wczesnośredniowieczna z Santoka pow. Gorzów Wlkp.*, „Slavia Antiqua”, t. 16, 1970, s. 145-241.
- Dymaczewska U., Dymaczewski A. 1967, *Wczesnośredniowieczny Santok. Wyniki badań wykopaliskowych we wnętrzu grodu w latach 1958-1961*, „Slavia Antiqua”, t. 14, s. 185-241.
- Dymaczewski A. 1961, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2-4 w Poznaniu w latach 1939, 1950-1953*, w: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, Polskie Badania

- Archeologiczne, t. 7, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, s. 139-228.
- 1975, *Die Ausgrabungen in Santok – Ergebnisse und Fragen der Weiterführung der Forschungen*, „Archeologia Polona”, t. 16, s. 231-238.
 - Dymaczewski A., Hołowińska Z. 1964, *Die Wiederaufnahme der archäologischen Forschungen auf dem Burgwall in Santok, Kreis Gorzów Wielkopolski*, „Archeologia Polona”, t. 6, s. 279-291.
 - Dzieduszycki W. 1995, *Kruszce w systemach wartości i wymiany społeczeństwa Polski wczesnośredniowiecznej*, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
 - Dzięciołowski E. 1974, *Badania archeologiczne na stanowisku 2 przy ul. Wieżowej na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r.*, w: W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4, Polskie Badania Archeologiczne, t. 17, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, s. 161-192.
 - Egorov V.L. (red.) 1999, *Gnëzdovskij mogil'nik*, t. 1: *Archeologičeskie raskopki 1874-1901 gg. (po materialam GIM)*, Tr. GIM. Pamätniki kul'tury, выпуск 36, Moskva, Gosudarstvennyj Istoričeskij Muzej.
 - Gabriel I. 1991, *Handel und Fernverbindungen*, w: M. Müller-Wille (red.), *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*, Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, s. 251-278.
 - Gaul J. 1979, *Upieniężnienie wymiany w zachodniej części strefy bałtyckiej w 2 połowie V-VI w. n.e.*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 23: 2 (88), s. 69-86.
 - 1982, *Pochodzenie a obieg złota u schyłku starożytności w strefie zachodniobałtyckiej*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 26: 1-2 (99-100), s. 48-54.
 - Geisslinger H. 1967, *Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderungs- und merowingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ostseeraumes*, Neumünster, Karl Wachholtz Verlag.
 - Goßler N. 2014, *Wikingerzeitliche Waffen- und Reitzubehörfunde aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) und ihre Beziehung zu Skandinavien*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 46, s. 185-210.
 - Hensel W. 1948, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
 - 1953, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 2, Poznań, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
 - 1987, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
 - Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
 - Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A. 1995, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
 - Herrmann J. 1966, *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, t. 21, Berlin, Akademie – Verlag.
 - Hilczer-Kurnatowska Z., Kara M. 1994, *Die Keramik vom 9. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Großpolen*, w: Č. Staňa (red.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, Internationale Tagungen in Mikulčice. Forschungsprobleme des frühen Mittelalters, t. 1, Brno, Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, s. 121-141.
 - Hilczerówna Z. 1956, *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Prace Komisji Archeologicznej, t. 2: 2, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
 - 1967, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
 - Jagodziński M.F. 2010, *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem / Truso. Between Weonodland and Witland*, Elbląg, Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
 - Janowski A. 2015, *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
 - Ježek M. 2012, *Prubiřský kámen raně středověké společnosti*, „Archeologické rozhledy”, t. 64: 1, s. 26-58.

- 2017, *Archaeology of Touchstones. An Introduction Based on Finds from Birka, Sweden*, Prague – Leiden, Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences & Sidestone Press.
- Kara M. 1991, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, w: L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Śląskie Sympozja Historyczne, t. 1, Wrocław 1992, Komitet Nauk Historycznych PAN & Uniwersytet Wrocławski & Oficyna Wydawnicza Volumen, s. 99-120.
- 2006a, *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później*, w: W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń, Instytut Archeologii UMK & Instytut Archeologii i Etnologii PAN & Wydawnictwo UMK, s. 207-244.
- 2006b, *W kwestii pochodzenia wczesnośredniowiecznych oselek z fyllitu odkrytych na ziemiach Polski północno-zachodniej – głos w dyskusji*, w: M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 395-404.
- 2009, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- 2010, *Z badań nad kulturą mieszkańców grodu santockiego w X wieku – głos archeologa*, w: W. Poppek (red.), *Santok. „Strażnica i klucz królestwa”. 30 lat Muzeum Grodu w Santoku*, Gorzów Wlkp., Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta, s. 27-46.
- 2021, *Archeologia o kulturze i mentalności społeczeństw wczesnośredniowiecznych tzw. barbarzyńskiej Europy X wieku. Studium przypadku: grzebień ze Stroszek koło Gieczu*, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon.
- Kara M., Krąpiec M. 2000, *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, w: H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, s. 303-327.
- Kavánová B. 1995, *Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice*, w: F. Daim, L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, t. 1, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno, t. 2, Brno, Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, s. 113-378.
- Kieseler A. 2016, *Der slawische Burgwall von Kleinitz (Klenica) im nördlichen Niederschlesien*, w: F. Biermann, A. Kieseler, D. Nowakowski, *Burg, Herrschaft und Siedlung im mittelalterlichen Niederschlesien. Die slawischen Ringwälle von Köben (Chobienia) und Kleinitz (Klenica) im Kontext der Frühgeschichte des mittleren Oderraums*, Studien zur Archäologie Europas, t. 27, Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 211-465.
- Kind T. 2002, *Archäologische Funde von Teilen der Reitausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit*, w: J. Henning (red.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa”, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, s. 283-299.
- Kollinger K., Duczko W. 2022, *Wikińskie Gniozdowo. Największa skandynawska aglomeracja w Europie Wschodniej*, w: W. Duczko (red.), *Ruś wikingów i Waregów. Europa Wschodnia we wczesnym średniowieczu*, VI Kongres Mediewistów Polskich, t. 4, Wrocław, Wydawnictwo Chronicon, s. 59-73.
- Kowalska A.B. 2011, *Scandinavian Elements in the Culture of the Early Medieval Szczecin (8th-12th Century)*, w: F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (red.), *Der Wandel um 1000*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, t. 60, Langenweissbach, Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, s. 97-110.
- 2013, *Original or Imitation? Comments on the Presence of the Scandinavians at the Estuary of the Oder River in the Early Middle Ages*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Interdisciplinary Medieval Studies, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 247-265.
- 2019, *Przedmioty ze skóry*, w: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok*, Warszawa, s. 289-294.
- Kóčka-Krenz H. 1983, *Złotnictwo skandynawskie IX-XI wieku*, Seria Archeologia UAM, nr 22, Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

- Kucypera P., Wadył S. 2012, *Kultura materialna*, w: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, s. 614-626.
- Kulakov V. I. 1990, *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskikh Istočnikov, vypusk 4. G1-9, Moskwa, Institut Archeologii Akademii Nauk SSSR & Izdatel'stvo „Nauka”.
- Kurnatowska Z. 1973, *Główne momenty w rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 21: 3, s. 435-447.
- 1991, *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, w: L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Śląskie Sympozja Historyczne, t. 1, Wrocław 1992, Komitet Nauk Historycznych PAN & Uniwersytet Wrocławski & Oficyna Wydawnicza Volumen, s. 77-98.
 - 1995, *Grody santockie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, w: D. Rymar (red.), *Santok – początki grodu*, Biblioteczka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego, nr 1, Gorzów Wlkp., Towarzystwo Przyjaciół Archiwum i Pamiątek Przeszłości, s. 10-22.
 - 2002, *Początki Polski*, Mała Biblioteka PTPN, t. 9, Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
 - 2008, *Początki i rozwój państwa*, w: M. Kobusiewicz (red.), *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 297-395.
- Leciejewicz L. 1961, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 8, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- 1979, *Kupcy we wczesnośredniowiecznych miastach nadbałtyckich w świetle archeologii*, „Pomorania Antiqua”, t. 8, s. 57-72.
 - 1989, *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Leciejewicz L., Rulewicz M., Wesolowski S., Wieczorowski T. 1972, *La ville de Szczecin des IXe-XIIIe siècles*, Archaeologia Urbium. Pologne, t. 2, Wrocław, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques & Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Lisowska E., Gunia P. 2019, *Przedmioty kamienne i ozdobne kamienie jubilerskie*, w: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok*, Warszawa, s. 277-286.
- Lisowska E., Zamelska-Monczak K., Kolenda J., Gunia P., Łydzba-Kopczyńska B. 2017, *Multidisciplinary Approach to the Provenance Investigations of Early Medieval Amber Finds Discovered in Santok and Milicz*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 53, s. 223-240.
- Lodowski J. 1974, *Wstępne sprawozdanie z badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Strachowie, pow. wrocławski, w 1973 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 16, s. 49-53.
- 1980, *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Strachowie, gm. Sobótka, woj. Wrocław*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 32, s. 207-225.
- Łosiński W. 1972, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-XI w.)*, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- 1991a, *Feldberg – typ ceramiki*, w: A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 8: 1, Wrocław, Komitet Słowianoznawstwa PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, s. 127-132.
 - 1991b, *Fresendorf – typ ceramiki*, w: A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 8: 1, Wrocław, Komitet Słowianoznawstwa PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, s. 134-137.
 - 1993, *Chronologia, skala i drogi napływu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku IX i w X w.*, „Slavia Antiqua”, t. 34, 1994, s. 1-41.
 - 1994, *W sprawie genezy osiedli wczesnomiejskich u Słowian nadbałtyckich*, „Slavia Antiqua”, t. 35, 1995, s. 101-128.

- 2003, *Początki wczesnośredniowiecznego Szczecina*, w: T. Galiński, E. Wilgocki (red.), *Res et Fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego w 70. rocznicę urodzin*, Szczecin, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich – Oddział w Szczecinie & Muzeum Narodowe w Szczecinie, s. 69-78.
- 2008, *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, *Collectio archaeologica*, historica et ethnologica, t. 3, Poznań, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Modzelewski K. 1975, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XIII wiek*, Wrocław, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN & Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Nadolski A. 1954, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe – Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, nr 3, Łódź, Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Niesiołowska-Wędzka A. 1965, *Wyniki badań nad tkaninami z najstarszych warstw grodu w Santoku*, „Archeologia Polski”, t. 10: 1, s. 318-337.
- Osiadacz M. 2020, *The Virtual Reconstruction of an Early Medieval Folded Sickle from Nasielsk*, „Przeгляд Archeologiczny”, t. 68, s. 187-198.
- Papakin A. 2019, *Importy czy lupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku*, w: V. Nagirnyy, T. Pudłocki (red.), *Ruś a Polska (X-XIV wiek)*, Colloquia Russica, seria I, t. 9, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” & Uniwersytet Jagielloński & Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, s. 55-68.
- Pawlak E., Pawlak P. 2015, *Serce miasta jest po prawej stronie. Archeologia o przeszłości poznańskiej Śródki i Ostrówka*, Poznań, Wydawnictwo Kontekst.
- Petersen J. 1919, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania: I Kommission Hos Jacob Dybwad.
- Podgórski J.T. 1966, *Obróbka rogu i kości we wczesnośredniowiecznym Santoku*, Poznań (mps pracy magisterskiej w bibliotece Szkoły Dziedzinowej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).
- Quast D. 2012, *Das merowingerzeitliche Reliquienkästchen aus Ennabeuren. Eine Studie zu den frühmittelalterlichen Reisereliquiaren und Chriminalia*, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, t. 43, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Radka K. 2014, *Narzędzia rolnicze i gospodarskie*, w: A. Kola, G. Wilke (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. 2. *Mosty traktu poznańskiego (wyniki archeologicznych badań podwodnych prowadzonych w latach 1986-2003)*, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, s. 153-175.
- Rajewski Z.A. 1939, *Zabytki z rogu i kości w grodzie gnieźnieńskim*, w: J. Kostrzewski (red.), *Gniezno w zarym dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, Biblioteka Prehistoryczna, t. 4, Poznań, Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, s. 66-102.
- 1948, *Sierpy składane z okresu wczesnodziejowego*, „Slavia Antiqua”, t. 1, s. 551-559.
- Rymar D. 1995, *Santok w pierwszych źródłach pisanych*, w: D. Rymar (red.), *Santok – początki grodu*, Biblioteczka Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego, nr 1, Gorzów Wlkp., Towarzystwo Przyjaciół Archiwum i Pamiątek Przeszłości, s. 47-62.
- Sarnowska W. 1955, *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, „Światowit”, t. 21, s. 276-323.
- Sawicka J. 2019, *Zabytki ze szkła*, w: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok*, Warszawa, s. 259-275.
- Sawicki T. 2017, *Wczesnośredniowieczny sierp składany z Gniezna – Jeziora Świętego*, „Rocznik Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie”, t. 3, s. 56-67.
- Schoknecht U. 1977, *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg, t. 10, Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Schuldt E. 1956, *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, t. 5, Berlin, Akademie – Verlag.
- Siemianowska E. 2014, *O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu*, „Archeologia Historica Polona”, t. 22, s. 27-54.
- Skoczylas J. 1988, *Makroskopowe, petrograficzne badania kamiennych zabytków wczesnośredniowiecznych z terenu Wielkopolski*, Poznań (mps w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu).

- Stanisławski B.M. 2012, *Garncarstwo wczesnośredniowiecznego Wolina*, Wrocław, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Stanisławski B., Filipowiak W. 2013, *Wolin wczesnośredniowieczne*, t. 1, *Origines Polonorum*, t. 6, Warszawa, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej & Instytut Archeologii i Etnologii PAN & Wydawnictwo Trio.
- Stattler E. 1962, *Zagadnienie funkcji sierpów składanych*, „*Slavia Antiqua*”, t. 9, s. 329-334.
- Stenberger M. 1958, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*, t. 2, Stockholm, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Szamałek K., Dudziak-Jankowiakowa J., Karolczak Z. 1979, *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego*, w: J. Żak (red.), *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 5-263.
- Szulta W. 2000, *Narzędzia rolnicze i gospodarskie*, w: Z. Kurnatowska (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. 1. *Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 5, Lednica-Toruń, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy & Instytut Archeologii i Etnologii UMK, s. 105-137.
- Szydłowski M. 2011, *Wstępna analiza kamiennych oselek z wczesnośredniowiecznego Wolina*, w: M. Rębkowski (red.), *Ekskluzywne życie – dostojny pochówek. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne I, Wolin, s. 45-51.
- Thunmark-Nylén L. (red.) 1981, *Vikingatidens ABC*, seria: Historia i fickformat, Stockholm, Statens Historiska Museum.
- Tietz B. 2017, *Upadek grodów wschodniej części strefy Tornow-Klenica a proces budowy władztwa Piastów na terenie Wielkopolski*, w: W. Drelicharz, D. Jasiak, J. Poleski (red.), *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia – tradycja – mit – propaganda*, Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” & Uniwersytet Jagielloński, s. 99-117.
- Wojtasik J. 1957, *Znaleziska bursztynowe ze stanowiska 4 w Wolinie*, „*Materiały Zachodniopomorskie*”, t. 3, 1958, s. 99-160.
- 1992, *Bursztyn ze stanowisk wykopaliskowych 5, 6 oraz znaleziony luźno na Starym Mieście w Wolinie*, „*Materiały Zachodniopomorskie*”, t. 38, s. 173-201.
- Wyganowski R. 2019, *Wybrane militaria*, w: K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok*, Warszawa, s. 243-256.
- Zamelska-Monczak K. 2013, *Traces of Viking Culture in Santok?*, w: S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, *Interdisciplinary Medieval Studies*, t. 2, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the PAS, s. 267-277.
- 2014, *Wczesnośredniowieczne grzebień z Santoka*, „*Materiały Zachodniopomorskie*”, nowa seria, t. 11, nr 1: *Archeologia*, 2015, s. 45-92.
- 2017, *Umocnienia wczesnośredniowiecznego grodu w Santoku w świetle nowszych badań archeologicznych*, w: A. Różański (red.), *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, t. 1, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 529-550.
- 2019, *Znaleziska wczesnośredniowiecznych akcesoriów kupieckich z Santoka na tle porównawczym*, „*Slavia Antiqua*”, t. 60, s. 277-302.
- Zamelska-Monczak K. (red.) 2019, *Santok. Strażnica i klucz Królestwa Polskiego. Wyniki badań z lat 1958-1965*, *Origines Polonorum*, t. 13, Warszawa, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Zamelska-Monczak K., Piotrowski A., Sydor P. 2023, *The marketplace Landscape in Santok in the 8th-9th century, NW Poland*, „*Præhistorische Zeitschrift*”, t. 98: 2, s. 794-816.
- Żaki A. 1974, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Prace Komisji Archeologicznej PAN – Oddział w Krakowie, nr 13, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.